

2022 - 2032

‘OS FÄEGA, ‘OS TĒFAKHANISI, ‘OS FÜAG RĪ

Ministeri se Famör Pasefika

‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūag Rī

Filo’ ne ‘amnāk fakgarue te’is Pacific Languages Strategy hūn’āk se ‘os aier’ākiget ne ‘os fäeag Rotuam ta hat la tēfakhanis pumuet ne ‘Aitu nā se ‘os tēmamfua ma sok’ākim ‘e fup famorit se fup famorit hele’um se tērānit ‘e ‘i la ta’ag fūag rī ne ‘os rāe tē ma ‘os ag fakhanua fak Rotuma.

‘Os fäega tā hāisok’ākigen ‘is famör Rotuma.

‘Os tēfakhanis te’is tā hāisok’ākigen ‘is se ‘os māūr fak’ata.

‘Os fūag rī tā tā hāisok’ākigen ‘is se hanua ne ‘os tēmamfua ma iris ‘atakoa ne muafua ‘e ‘isa.

‘Ua’ua’aki

Gagaj ‘Aitu Noa’ia ma garue ma ‘amnāk tūtū ne fū’āk se osiag ne pukut ne pān ‘e fäeag Rotuam ta hūn se ‘amnāk fakgarue te’is ‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūag Rī pō ma a’sok a’lelei.

Lio ne ‘ua’ua’aki nāaf se Gagaj Pure ma Gagaj ‘es Itu’u ma te’ ne ‘os hensasiag ma kaginag ne huā’ia ‘os ‘atmot ta Rotuma ma ‘os kaginag Rotuam ‘e rān te’is ne noh a’hāe’ākiof ‘amnāk ne fū’āk se ‘os famör Rotuma ‘e hanue te’is ma ‘e ut tūtū ne rān te’is.

‘Ua’ua’āk se Ö’ö’ Gagaj ne hat la Tangata Whenua ne kakāia hanua noh te’is Aotearoa Niu Sirāgi ma ‘oris hāikaginag fak tēmamfua ma ‘is famör Pasefika hele’um se tērānit ‘e ‘i.

‘Amis ‘ua’ua’āk se te’ ne gagaj puer ne hanua ma Rotu, ö’ö’ mamfua, hensasiag ma kaginag ne hāiasoagam se ‘amnāk fakgarue te’is ma hāiväeag ‘oris a’hāe ma rāe tē ‘e tūnā’ ma hāifäegag ne a’sok ‘e laloag ne avat ne garue pumuā te’is kamata e hele’ se ‘on a’ofiga.

‘Amis ‘ua’ua’āk tape’ ma se ö’ö’ ma kaginag ne mou se komiti ne fup’ākia ma a’fūmou’ākia as Rotumet ne nā la ta’ag filo’ ne ‘amnāk fakgarue te’is ‘e fäeag Rotuam ta.

‘Ua’ua’āk a’ti’ tape’ ma se Nataniela Amato-Ali ma Fesaitu Solomone ‘e rēko garue ne iriā a’sok la hōl’ākia pukut ne la pān ‘e rēko ‘amnāk fakgarue te’is ‘e fäeag Fifis ta se fäeag Rotuam ta.

Noa’ia ‘e hanisi.

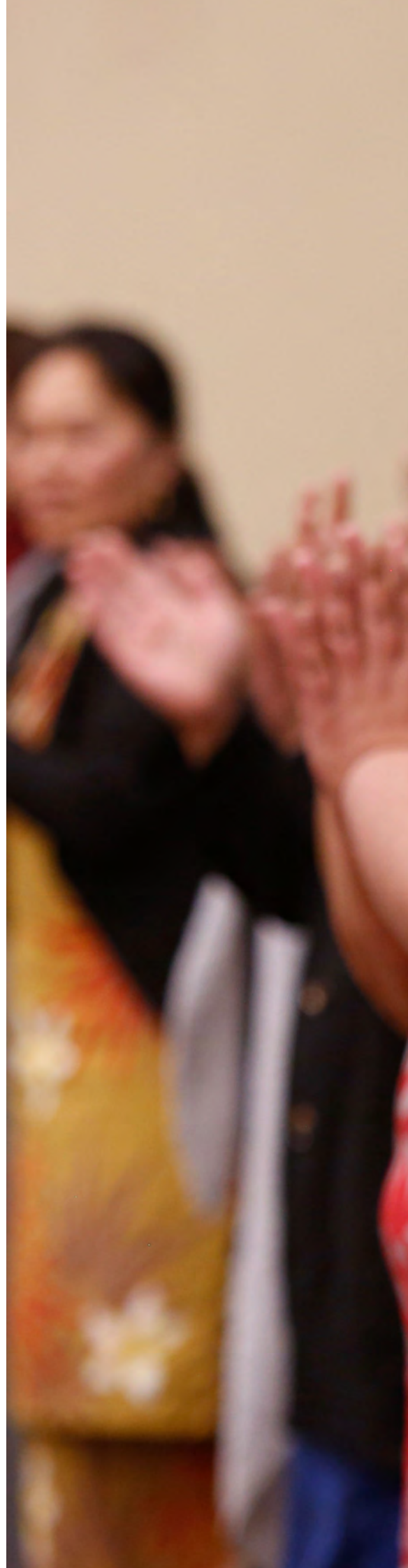

Pān ‘e ‘Okosita 2022
‘E Ministerī se Famör Pasefika

PO Box 833
Wellington
6140

www.mpp.govt.nz

Facing page photo:
Tom Noble Creative

Haihi'ag ne Väega

1

'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi,
'Os Fūāg Rī

4

Haihi'ag ne Väega

7

Fäeag Ne 'Uā'uā'āki 'e Ministā se
Famör Pasefika

11

Fäeag Ne 'Uā'uā'āki 'e Kilak Puer ne
Ministerī se Famör Pasefika

12

Kan'ākiāg Heta

15

Räe Tē: Fäeag Pasefika 'oris la fup
lelei ma muāmuā tāla a'hele'ua
āḷalumu ma lelei se Aotearoa

26

A'pumuā'āk ne fäeag fak tēmamfua
'e tēkāe ne mou se jenjen ne lāg ta
(climate change)

28

'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi,
'Os Fūāg Rī: Räe Tē

30

'Amnāk pumuā fol ne ös la 'ut'ākia
se rere a'es'ao'āk ne fäeag Pasefika
'e Aotearoa

31

'Amnāk ti' fol ne la muā'ākia
garue ma hāiasoag fakmonē
ne la a'sok 'e muā

33

Sal fakgarue ne ös ma iof'āk
se fäeag tūtū

16

Te Tiriti o Waitangi ma 'Os Fäega,
'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūāg Rī

17

Rogrog ne mou se Fäeag Pasefika
'e Aotearoa

19

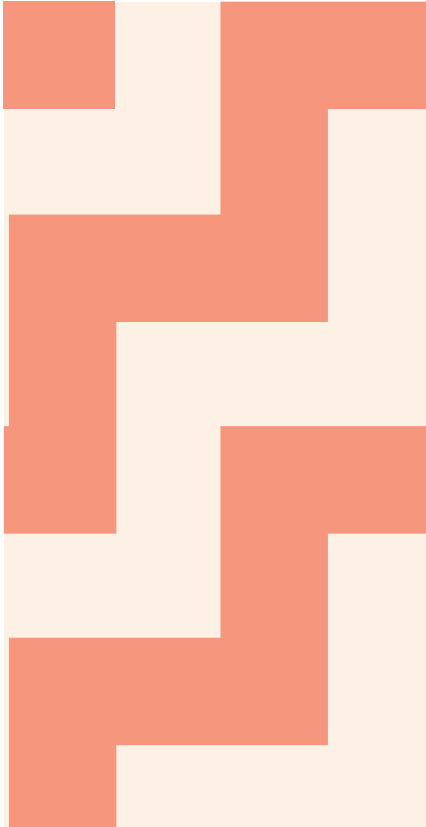
Tēkāe ne tāöp 'on a'es'ao'āk ma
sok'āk ne fäega

22

'Otomis garue nonojo ma
hāikāinagagat ma pure'ag Pasefika

25

Pär ma matā' ne fäeag fak
tēmamfua hat la 'ot nonoj fak
famorit

42

‘Amnākit ‘e ‘on 3: Osim tēkæ ma
‘amnāk ne fäeag Pasefika la pō la
a‘es‘ao‘āk a‘fuamama‘u e sin, ma ‘e
ut ma‘oi hoi‘āk

45

Rogrog ne Fäeag Pasefika
‘e Pure‘aga

46

Fäeag Rotuam ta

50

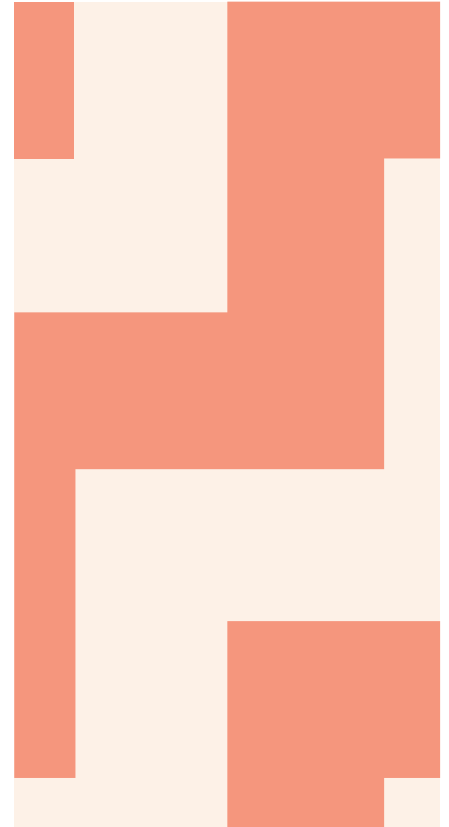
Hāisok‘ākiag ma ‘Amnāk
Fakgarue ne tore

52

A‘sokoa, Matā‘ua ma Sākior Hoi‘ākia

53

Väeag Hāiasoagat ‘e ‘on 1
(Annex 1): UNESCO Classifications

34

‘Amnāk Fakgarue

36

‘Amnāk fakgarue ne mou se Fäeag
Pasefika ‘e laloag Pure‘aga (Pacific
Languages Community Action Plans)

38

Furia tē ‘e ‘os Garue

38

‘Amnākit ‘e ‘on 1: ‘Inea ‘on pumuā
ma ‘es‘ao ne fäeag Pasefika
‘e Aotearoa

40

‘Amnākit ‘e ‘on 2: A‘ne‘ne‘ākia sal ne
la hāiasoagan ma resōn ne ōs se rak
ne fäeag Pasefika ma se rak‘āk tē ne
a‘sok ‘e fäeag Pasefika

54

Väeag Hāiasoagat ‘e ‘on 2 (Annex
2): ‘On mā‘oi ne lelea‘ rak ne sur‘āk
se ut rakoag ne a‘sok rak‘āk tē ‘e
fäeag ruā ne ‘e ta fäeag Pasefiket
ma tā‘mānie ma lelea‘ ne rak
fäeag Pasefiak ‘e ut ‘e ‘on rereg ‘e
maj ne rako

63

Väeag Hāiasoagat ‘e ‘on 3
(Annex 3): ‘Amnāk ne mou se
A‘māūr‘āk ne Fäega

64

Väeag Hāiasoagat ‘e ‘on 4
(Annex 4): Väeväe ne Fäeag
Pasefika

66

Rogrog ne a‘es‘ao‘āk se sākior tē se
‘amnāk ne garue ta

**Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su'a
William Sio – Ministā se Famör Pasefika**

‘Otou tēmamfua a’mou ‘ea’ea,
“E lē falala fua lā’au o le vao, e māfua ona
falala ona o le agi o le matagi”.

(Gagana Samoa)

‘Āi hū ne vao ‘āi ta kat ruerue vāvār ra,
iris ruerue ‘e rēko lāg ta.

Fäeag Ne ‘Uā‘uā‘aki ‘e Ministā se Famör Pasefika

Gou ‘io hö’ se av ‘atakoat kamatan ‘e fāu 1970, ma gou a’häe se famör ‘atakoa ne kamatan garue te’is la āf’ākia ‘os fäeag Pasefika, ne huāg toa’ ma huāg marös ‘e ‘oris agāi ma ao pot ne noanoa ne agtāum ‘e rēko fäeag fifis ta, la ao sal la pō la fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika la fup muāk ‘e Aotearoa Niu Sirāgi. ‘Inea ne tes tā se puer fak matanitū Rānrān ta ma a’pumuā‘āk ne fäeag fifis ta ‘e aoag ne garue ma māūr lelei fak rān te’, iris sapsap ma mou se ‘oris pilifit ne fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika tā fūāg rī ne ‘atakoa‘ākia ‘os māūr lelei. Iris ‘inea ‘e avat ne fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika la fup muākmuāk, ‘os pure’aga tape’ ma la fup lelei ka muākmuāk, ma ne Aotearoa la hele’ la hanuā leleit se famör ‘atakoa.

‘E avat ne gou a’häe se famör ne kamatan garue te’is, gou a’häe se: Mama Tupou Manapori ne Hilary College, ne a’mou fu’ ‘e vāhiāg ne rako la rak’ākia ‘on fäeag ma ag fakhanua se ‘on lelea’ rak Kuki ‘Airani; Mama Mere Tapaeru Tereora ne kamatan Punanga o Te Reo – ut rakoag ‘on lā’riri’ pāu mumuet ne ōs se lā’riri’ Kuki Airani; le Afioga ia Tofaeono Tanuvasa Tavale QSM ne ōs sal ma resōn la a’vavhinaen ma hāiasoagan rak ne fäeag Sa’moa ta ma tākia ōsōs ne Gasav ne Fäeag Sa’moa mumuet ‘e hanuā te’is ne muā‘ākim ‘e New Zealand Human Rights Commission ma Radio Samoa ‘e Auckland; ma te’ ne famör rē rak ma gagaj puer ne pure’ag ne fā‘ua garue ne mou se kaguarueagat ne a’sokoa ‘oris rak’āk tē ‘e fäeag Niue ta ma fäeag Fifis ta ne kamatan ‘e fāu 2021 ‘e Favona Primary School. Garue lelei ‘atakoa ‘i ta’ag fūāg rī leleit ne ‘is kop la a’es’ao’āk la fū‘ākia ma sok’ākia ‘os ‘amnāk lelei se muā.

La’la’ ma ruerue ne ‘os fäeag Pasefika ‘e hanuā te’is ‘e laloag ne fāu ma’oi ne ofiof hele’um se ‘on ‘ihete’ kel’ākim ne ‘os a’es’ao’āk ne ‘os fäeag Pasefika tuk ke se lopo, ma ne fäeag Pasefiāk ma’oi te’is mafmaf la mao fakapāu. Ka ne ‘eagke’ea ‘is ‘es ta tēe agtāu ma tēkēe te’is, ‘is aier’āk ne kaginag fäeag faktēmamfuā ma’oi ‘e rān te’is, hat tape’ ma fäeag faktēmamfuā ‘on famör ne ‘on’on hanue te’is tangata whenua ne Aotearoa, agtāu ma noanoa ma’oi ‘e ‘on ‘ihete’ ka noh ‘āirōt’āk ma kikia ‘e ‘oris pel’āk ne ‘oris fäega.

‘E ‘os tēag’esea, famör Māori ma famör Pasefika la faka se vāisāf ruā ne hāisuliāg ‘e ‘oria salat se sās ti’ ta Te Moana Nui a Kiwa, ne ‘o’or ag’esean famör tūtū ne hat se Pasefiāk ta ‘e ‘os hāisok’ākiāg ne ‘is se ‘os tēmamfua, ‘os garue fakhanua, ‘e tē ne ‘is a’pumuā‘āki, ‘os mā ma pilif fak’ata, ‘os fäega ma ag fakhanua. ‘Os hāikāinagag pumuā te’is ‘ut ma kikia se muā ‘on ne’ne’i ‘e av ne ‘os kahunohoga ma kaginaga tēag’esea ma hāisuliāg, ma lā’riri’ ma’oi ‘e ‘on ‘ihete’ ma ‘oris hanhap Māori ma Pasefiāk ka hāisok’ākigen rogrog ne ‘oris tēmamfua. Te’is ‘os ne’ne’it ne ‘is kel’ākia se rān te’is.

‘Is la ‘io se ‘os hensāsiāg Māori ne pot fakapāu ‘e rān te’is ‘e oris a’māūr’āk ma a’ne’ne’āk ne ‘oris fäeag ta, ma ‘is pā sal ag’esea ma irisa, ma rak tē ‘e irisa, la pō la ‘is la ‘atakoa‘ākia ‘os la fā’ ma hāiasoag ne garue ma ‘amnāk ne fū’āk la pō la te reo Maori la fup lelei ka muākmuāk.

Aotearoa Niu Sirāgi iā tū’āk se’ iā ‘e hanuā ne tore ‘e rēko iā hat la hanuā Pasefiket, ma ne ‘e ma’oi ne famör Pasefika ‘e hanuā tūtū ne rān te’, ti’ se’ ma se Niu Sirāgi. Tēkēe te’is leu ag’eseam ma garuet ne kop la a’sok la āf’ākia ma a’ne’ne’ākia fäeag Pasefika ‘e pure’ag ne Aotearoa.

‘Amnāk fakgarue te’is ‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūāg Rī 2022-2032, ta’ag ‘amnāk fakgarue mumuā tape’it ne fū’āk ‘e Aotearoa, ka ne ‘amnāk te’is a’es’ao’āk ‘e kaginag sal fakgarue ne ‘io sousou la a’sokoa ma sok’ākia hāiasoaga se fäeag Pasefika ‘e maj tūtū ne matanitū ta, ‘e pure’aga, ma ‘e kaguarueag tūtū ne ‘es vāega.

‘Amnāk fakgarue te‘is fūāgrī‘āk se rāe tē te‘is Fäeag Pasefika ‘oris la fup lelei ma muākmuka tāla a‘hele‘ua ālālumu ma lelei se Aotearoa ka ne ‘amnāk te‘is vāe se filo‘ fakgarue he fol:

- 1. ‘Inea ‘on pumuā ma ‘es‘ao ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa**
- 2. A‘ne‘ne‘ākia sal ne la hāiasoagan ma resön ne ös se rak ne fäeag Pasefika ma se rak‘āk tē ne a‘sok ‘e fäeag Pasefika ma**
- 3. Osim ut ma‘oi hoi‘āk ne tēkāe ma ‘amnāk ne fäeag Pasefika la pō la a‘es‘ao‘āk a‘fuamamāu e.**

‘Is pō ma rāe ‘e COVID-19, ne fäeag Pasefika vāeag pumuā paut se māūr lelei ‘on pure‘ag Pasefika, ka ne sākior tē ne a‘soko kel‘āk tape‘ ma ne avat ne ‘os famori majāu la fäeag ‘e ‘oris fäeag ta ma ‘e fäeag fifis ta tape‘ ma, iris pō la ne‘ne‘ tape‘ ma ‘e ‘oris a‘hāe, ‘oris ag fakhanua, ‘oris rako ma ‘e hanhap fakmonē.

Gou ‘uā‘uā‘ākiof hūn se hāiasoag ne pō ‘e rēko ‘amnāk fakgarue te‘is ‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūāg Rī ne leum ‘e Ministā Puer ne matanitū ta, Ministā tūtū, maj fak matanitū ma ‘oris gagaj pure, famör poto, lelea‘ sākior tē, ma tape‘ ma se ‘os famör Pasefiāk ne Aotearoa, a‘ti‘ se‘ se ‘os lelea‘ haharāgi.

Gou ‘uā‘uā‘āk a‘ti‘ ‘e rēko ‘amnāk fakgarue te‘is ‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūāg Rī ma tuān‘āk‘ākiof garue te‘is se Aotearoa Niu Sirāgi, la pō la a‘ne‘ne‘ākia ‘os fūfū fakgarue ma ‘os ruerue ‘e ‘os hanuā helav te‘is.

Far la ‘is la ‘io se muā se ta avat ne lāg ne la a‘hele‘um tē lelei tāla fā‘ua ‘os garue ag‘esea, ma ‘ut‘ākia ‘is se muā se tēkāet ne la pō la a‘ne‘ne‘ākia ‘os huāg tūtū la pō la ‘os fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika la hāivāeag, hāirakoag, a‘es‘ao‘āk, pō hāiasoag, ma ne fup lelei ka muākmuk ‘e ‘os laloag nohoga, ‘os pure‘aga ma ut garueaga ‘e ut tūtū ‘e Aotearoa, Niu Sirāgi.

**Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su‘a
William Sio – Ministā se Famör Pasefika**

**Laulu Mac Leauanae –
Kilak Puer ne Ministeri se
Famör Pasefika**

E sui faiga, ae tumau le fa'avae
(Fäeag Sa'moa ta)

Ruerue la pō se' ma la jen ka fūāg rī ta la
nōnō ma se.

'E fau 2018 'e avat ne Ministeri ta kamatan
haifäegagat ma pure'ag Pasefika, iā taf pāu
ne fäega tæ fūāg rī ne 'os mǎūr lelei ma ne
kop ma la ma 'on sal tūtū se 'os la put ma
a'ne'ne'āk ne 'os fäeag Pasefika, 'os mā ma
pilifi 'e rēko 'on ne'ne' ne 'os fäeaga nōnō
ma se.

Fäeag Ne ‘Uā‘uā‘āki ‘e Kilak Puer ne Ministerī se Famör Pasefika

Gou pel‘āk ma a‘pumuā‘āk ma kikia ‘os fäeag Pasefika la pō la ‘amnāk ma sal fakgarue ne a‘es‘ao‘āk ‘e ‘on ‘ihete’ la rāe ma ‘inea ne‘ne’ ne tae ‘e ‘os fäega. ‘Os a‘sok ne ‘amnāk ne la ‘ut‘ākia se muā ‘os fäeag Pasefika, ma ag fakhanuā fak Pasefika, ma famori ‘oris ‘inea ne ‘iris famör Pasefiāk, tae ‘amnāk pumuā aier se ministerī ta. ‘Amis aier‘āk ne famör Pasefika ne‘ne’ pāu ‘e tēkāe ne mou se ‘oris ‘inea ne iris famör Pasefiāk, ka ne fūfū ne fäeag Pasefika ‘e ‘on ‘ihete’ ökök pāu. ‘On fuāga, garuet kop pāu la a‘sok se tēkāe te‘is.

‘E avat ne ‘is nā av ma koroa la hāiasoagan ‘os fäega, iā la ‘es‘ao fakapāu ‘e av ne tore. Nōnō ka ‘is la put ‘os lele‘a la ma ‘oris fūāg rī ne‘ne‘it ‘e ‘oris fäeag ta, iris tāla potsusun se‘ la ag a‘leleia ‘oris rako ma garue. Iris la pō se tea‘at ‘oris ne‘ne‘i ‘e ‘oris a‘hāe, ma ‘oris māūr fakforo, ma ‘e ‘oris la ‘inea ne sei iris, ma ‘e ‘oris ‘atakoa‘āk ne ‘oris māūr lelei.

Hāiasoag fakmonē ne matanitū ta vāe se Fäeag Pasefika tā a‘vavhinaen ‘otomis sok‘āk ne garue ne la ‘atakoa‘ākia pā ‘es ‘on pure‘ag Pasefika ne rak‘ākim ma af‘ākim ‘e rāe tē ne mou se Pacific Aotearoa Lalanga Fou. ‘E sal fakgarue ne ‘āmis a‘es‘ao‘āki ‘āmis aier‘āk ne iā tē noanoat la a‘sokoa ‘amnāk ‘i, ka ne pō ‘e kat ‘es ra ta le‘et ne kaguarueag ‘eseat pō la togia sājio‘ ‘atakoa, iā tē pumuet la ‘is ‘atakoa la garue ag‘esea.

‘Amnāk ofraū fak matanitū te‘is Pacific Wellbeing Strategy tae salat ne ‘āmis a‘es‘ao‘āk la hāiasoagan garue ag‘esea te‘is. Iā tāla a‘ne‘ne‘ākia puer lelei ‘e maj tūtū ne matanitū ta ma a‘sok la te‘ ne hāiasoag fak matanitū ne la vāe la hāila‘oag ma pā ‘es ‘on pure‘ag Pasefika. Hat tape‘ ma sal ne ‘āmis la vāe monē sin ma hāiasoagan fäeag Pasefika, la ta‘ag fūāg rī ne māūr lelei ‘on famör Pasefika ‘e ‘ī ma se av ne tore.

‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūāg Rī 2022 – 2032 tā fū‘āk sio sal ma ‘amnāk fakgarue ne la a‘sok a‘leleia garue tūtū ‘on pure‘ag Pasefika ma matanitū ta, la pō la, ‘e ‘os tēag‘esea, ‘is la ‘atakoa‘ākia tēkāe tūtū ne pure‘aga kop la ‘ese la a‘sokoa ‘amnāk ma garue ne la hāiasoag la putua ‘oris fäega. ‘Os la a‘sok a‘lelei ne tēkāe te‘is la pō ke nōnō ka ‘is la pō la garue ag‘esea a‘lelei ma pure‘aga, la a‘hele‘ua ‘amnāk te‘is Fäeag Pasefika ‘oris la fup lelei ma muākmuka tāla a‘hele‘ua alālumu ma lelei se Aotearoa.

Gou pā ‘uā‘uā‘āk tape‘ ma se te‘ ne ‘āus ‘atakoa ne ‘es vāeag ‘e ‘ut‘āk ne ‘os fäeag Pasefika se muā ‘e te‘ ne terāni- ‘inea ne tes tā ‘āe o‘honit ne putua lā‘riri‘i ‘e ‘oris fäeag ta, le‘ haharāgit ne teak resōn ‘e sal te‘is online, le‘ garuet ne rak‘ākia rogrog ne mou se Gasav ne Fäeag Pasefika ‘e ‘ou ut garueag ta, ma‘kiget ne a‘a‘fāi se rētio ta ‘e ta fäeag Pasefiket – ‘āmis rāe se tē tūtū ne ‘āus a‘soko, ma ‘āmis ‘uā‘uā‘āk a‘ti‘. ‘Aus noh sok‘āk ma kikia ‘omus garue, ma ‘āmis ‘āiröt‘āk ne ‘āmis la pō la hāiasoag se ‘āusa ‘e fāu ne tae ‘e muā.

**Fāiākse‘ea,
Laulu Mac Leauanae**

Kan'akiag Heta

**“Ke lava te lau o te Kupega te lau mua ma te lau muli, ke naunau ma galulue fakatahi”
(Fäeag Tokelau ta)**

“‘Is kop paju la ma ‘os tateit la garue ag’esea la huahu’ia i’a se laloag ne vao ta.”

‘E Tokelau, nōnō ka famori la a’es’ao’āk vao la hagoat, iris ne tae ‘e hanhap rua ‘atama kop la garue ag’esea la jaju ma pō’ia i’a. Hāifäegaga ma hāigarueaga tāla a’hele’uen la iris la pō iā’ a’fuamamaju la haga hanuā noh ‘atakoa ta. ‘Os la a’fai ne, ma rak ne, ma a’es’ao’āk ne ‘os fäeag ne ‘os tēmamfua tāla hag fak’at ‘it, fakmā se iā’ ne sasi, la a’māūr a’leleia ‘it, ma nā ‘ot ne’ne’ fak’at ma fakfor la pō la ‘it la sok’ākia ‘os māūr lelei ka alalumut. La āf’ākia ma a’ne’ne’ākia ‘os fäeag Pasefika, ‘is kop la sap ag’esea se vao ta ma hāigarueag la pō iā’ a’fuamamaju.

Ma ‘on rogrog ma’oi hūn se pure’ag Pasefika ma toa’ ne pel’ākia fäeag Pasefika, ‘oris sākior ne ma a’es’ao’āk ne ‘oris poto ma a’hāe fo’ou ma majaju se garue la a’es’ao’ākia vao ta la sasapoa ‘oris fäeag Pasefika. ‘E ‘os la’la’ ‘e sal te’is, ‘is rak tē paju ‘e garue lelei ma’oi ne tangata whenua pō ma a’sok la āf’ākia ma a’ne’ne’ākia ‘oris fäeag ta te reo Māori ‘e Aotearoa. ‘Amnāk fakgarue te’is pā ‘es la hāiasoagan garue ‘atakoa ‘i ma ma’op’ākim iris ‘atakoa ne ao sal la āf’ākia, a’ne’ne’ākia ma a’fo’ou’ākia fäeag Pasefika ka la ao potoa la ‘is ‘atakoa la garue ag’esea ‘e ‘amnāk ‘eseat, la hāifäegag ma hāigarueag la ‘os gargarue la hāila’oag la pō’ia ma ‘atakoa’ākia ‘amnāk ma’oi.

*Middle photo:
Tom Noble Creative*

Fäeag Pasefika ‘oris la fup lelei ma muākmuka tāla a‘hele‘ua ālālum ma lelei se Aotearoa

Rogrog ne mou se puer fak matanitū Rānrān ta ‘e Aotearoa a‘pumuā‘āk ke rāe tē te‘is ne pure‘ag Māori ma Pasefika ‘e Aotearoa kop pāu la fäeag Fifis ma kotā iris pō la ‘ut se muā.

Rāe tē te‘is forās a‘fuāmamaū ka noanoa la mao‘ākia ne ‘ut‘ākia ‘e a‘hāe ‘on famori, ma ‘on fūāga iris ne hat la tōr Pasefiāk ‘e hanue te‘is kop la noh, ma garue, ma rak ‘e ut ne ‘oris fäeag Pasefika kat ‘inea ra ne kat a‘pumuā‘āk ra. Ma te‘is, famör Pasefika ‘oris ‘inea ma a‘es‘ao‘āk ne ‘oris fäeag Pasefika ‘e Aotearoa tuk pāu se lopo. Ka ne famör Māori, ne hat la ‘on‘on hanuā te‘is, pel‘āk ma agāia rāe tē te‘is ‘e ‘oris pure‘aga ma tae hele‘ la garue ma‘oi pō ma a‘sok la a‘māur a‘leleia ma a‘ne‘ne‘ia ‘oris fäeag ta ‘e ta sal ma ruerue fo‘out ne pō ma juj‘āk sal se hanuā tūtū ne rān te‘is. Pure‘ag Pasefiāk ma‘oi te‘is la‘la‘ ‘e sal ‘esea ma ‘e rēko ‘oris fäega. Iris te‘is fäeag‘ākia ta rogrog lelei fo‘out – rogrog ne mou se ‘on fupfup lelei ma muākmuka ne ‘os fäeag Pasefika ag‘esea ma fäeag Māori, ne a‘hele‘ la ‘os pure‘aga la fup lelei ma Aotearoa la ālālum.

‘Os nā ne ‘os ava ma koroa la hāiasoagan fäeag ‘on famör ne hat se sās ti‘ ta Moana nui a Kiwa (hat tape‘ ma famör ne hanue te‘is ma ‘oris fäeag ta te reo Māori) ta‘ag fūāg rī ne ‘os la matā‘ ne ‘os māur lelei, ma ‘os ‘inea ne sei ‘is, ma ‘os fup‘āk ne puer‘ag ne la putua famori la māur ne‘ne‘, rak lelei, vahiā garue ka ālālum. Tēkāe te‘is pumuā pāu se ‘os lā‘riri‘i ma ‘os fup haharāgi pō‘e ‘os la hāiasoag ne ‘oris fäeag ne ‘oris tēmamfua la hāiasoag tape‘ ma se ‘oris ‘inea ne ‘iris mou aier se ‘oris pure‘aga ma ‘oris kāinaga, ‘oris vahiā la taria noanoa ne agtāum ma ‘oris huāg marosi ma huāg to‘a ‘e ‘oris

māuri. Nōnō ka Aotearoa la a‘pumuā‘āk fäeag ma ag fakhanuā ‘on ‘os lā‘riri‘i ma ‘oris ‘inea ne sei iris, hanue te‘is tāla hele‘ la hanuet ne ‘os lā‘riri‘i ma haharāgi la ‘oaf la a‘mou sin ka hat la ‘oris hanuā aiet.

Rogrog ne pōam ‘e sākior tē ‘on famör poto kel‘ākim ne ‘os la nā av ma koroa se put ne lelea‘ Pasefiāk ne ‘inea la fäeag ‘e fäeag ruā ne ‘e fäeag ma‘oi la:

- Sikia ma ‘ut‘ākia māur fak rako se rere, hat tape‘ ma ma‘oi ne famör ne vāh‘āk ‘oris faki‘oag fak rako, ma ‘os la rē a‘tatāu se lelea‘ atakoa ‘e laloag ne ut rako;
- ‘Ut‘ākia se muā māur fakgarue ma famori ‘oris la pō tōg lelei ‘e ‘oris garue;
- Fup‘ākim sal ne la hāisok‘ākigen famori se ‘oris ag fakhanua la pō la hāiasoagan ‘oris māur lelei ma pārea ‘oris a‘hāe ma ‘oris māur fakforo;
- Putua ma a‘ne‘ne‘ākia huāg ‘on famori la iris la ‘es ‘e huāg to‘a ka ‘inea ne sei iris ma pō la ‘es vāeag ka ‘es‘ao se māur lelei ma hugag‘esea ne ‘os pure‘aga; ma
- A‘ti‘ua ma‘oi ne famör garue ‘e ‘os ut garueaga ma ‘oris pot ma ‘inea fakgarue, la hāiasoagan hanhap fakmonē ne Aotearoa.¹

‘On la fup lelei ma muākmuka ne fäeag Māori ma ‘os fäeag Pasefika ‘e Aotearoa hāisok‘ākiag se ‘on ālālum, ma māur lelei ma la‘la‘ lelei ne hanue te‘is Aotearoa. ‘Is kop la faktē‘āk fūāg pumuet ne mou se fäeag Māori ma pārea fäeag faktēmamfua ne ‘os famör Pasefika ‘e rēko ta‘ag ‘on hūn ne ‘os la pō la fup lelei ka ālālum ag‘esea.

RÄE TĒ-

Fäeag Pasefika ‘oris la fup lelei ma
muka tāla a‘hele‘ua alalumu
ma lelei se Aotearoa

‘AMNĀK PUMUA

‘Inea ‘on pumuā ma ‘es‘ao ne fäeag
Pasefika ‘e Aotearoa

A‘ne‘ne‘ākia sal ne la hāiasoagan ma
resön ne ös se rak ne fäeag Pasefika ma
se rak‘āk tē ne a‘sok ‘e fäeag Pasefika

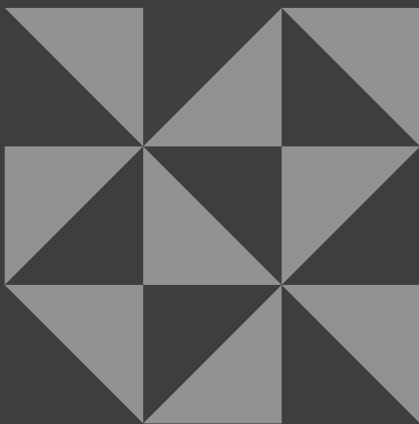

Osim tēkāe ma ‘amnāk ne fäeag
Pasefika la pō la a‘es‘ao‘āk a‘fuāmamau
e sin, ma ‘e ut ma‘oi hoi‘āk

Te Tiriti o Waitangi ma 'Os Fäega, 'Os Tēfakhanisi, 'Os Fūag Rī

**“E kore au
e ngaro; te
kākano i ruia
mai i Rangiaātea”**

**Gou kal pō 'e
ra la mao 'e ta
avat; hual het
ne haoam 'e
Rangiaātea.**

Hāikāinagag faktēmamfuet, ma fak'atat, ma fakhanuet ne sok'ākia famör Māori ma Pasefika ma Te Tiriti o Waitangi ne hāisok'ākia fakfoho e 'isa la faka se vak samtutük ne 'os tēmamfua a'es'ao'āk la forāu se hanuā tū. 'Os hāikāinagag te'is tāla nā 'os ne'ne' la ao salan ma pot'ākia noanoa ne tae 'e muā.

Famör Pasefika ma 'oris hāikāinagag pumuet ma famör Māori - tangata whenua

Famör Māori ta hat la famör mumuā ne hele'um se Aotearoa ma tā 'on'on hanue te'is ka ne iris hāikāinagag faktēmamfua se 'ātmtot ma famör ne Pasefiāk ta. Famör Māori ma famör Pasefika ma 'oris hāikāinagagat ne kel'ākim 'e rogrog ne 'oris tēmamfua ne pot ka majāu se vaka ma ao sal la forāu 'e vas ti' ta Moana nui a Kiwa la hele' 'e hanuā fo'ou. 'E laloag ne fāu āf his, iris pō ma forāum 'e hanuā ne 'oris tēmamfua 'e Pasefiāk ta ne he' Hawaiki-nui, Hawaiki-roa, Hawaiki-pāmamao. 'Oris aga, mā ma pilif fak'ata ma 'oris fäega kel'ākim ne hāikāinagag te'is sok'ākim 'e av ta 'e 'oris tēmamfua ma hele'um se terānit 'e 'i.

Hāikāinagag fak hāisāsīg te'is (tuakana-teina) kel'ākim ne 'os tēmamfua kāinag 'esea ma, ka ne tēkāe te'is tā 'o'oroa 'is le'et se le'et, ka kat a'tū'āk ra 'isa, 'e 'os pure'ag ne 'is noho e ma 'e ut ofrāu ne tore. 'Os hāikāinagag te'is a'ne'ne'āk ma kikia 'e rēko ma'oi ne famör Pasefiāk 'e Aotearoa ne ma 'oris hanhap Māori 'ut ma kikia se rer.

A'pumuā'āk ma faktē'āk ne 'amnāk ne fū'āk 'e Te Tiriti ma hāiasoag ne pure'ag Pasefika

'Amnāk fakgarue te'is, ma lio ne no'ākim 'e 'on laloga, la faktē'āk Te Tiriti ka sākior ma 'inea tape' ma rogrog ma ökök ne hele'um hün se puer fak matanitū Rānrān ta 'e Aotearoa, hat tape' ma sal ma 'amnāk fakgarue fak matanitū ne a'tū'āk ma fesiā'āk famori hün se kāinag ma kaupamör ne iris hat sin, ma noanoa ma ökök ne fäeag Māori ma fäeag Pasefika agtāu ma 'e rēko tē 'i. Puer fakmatanitū Rānrān ta 'e av ta tae fup'āk ma sok'āk sio a'häe te'is ne fäeag Fifis ta tā fäegat ne la a'hele'um lelei ma ālālumū. 'E rēko tēkāe te'is, fäeag fak tēmamfua ne hanuā tūtū kat a'es'ao'āk ra ne rak'āk ra se fup riri'i 'e rēko fäeag 'i kat a'pumuā'āk ra 'e laloag pure'aga. Ma te'is fup riri'i ma haharāgi 'e pure'ag Māori ma Pasefika agtāu ma noanoa ma'oi 'e rēko 'oris fäega.

Te Tiriti osim ta sal fakgaruet la ao potoa ma a'nonojoa ökök ma raksa' ne sok se pure'ag Māori ma 'ut'ākia pure'aga se hāia'leleiga 'e sal ne 'es'ao ka 'es fūag aier. Raksa' ne agtāum se pure'ag Māori pō la a'tatāu'āk se raksa' ne agtāu se pure'ag Pasefika ka ne 'os la ao pot ne tēkāe 'i la 'es'ao hap ruā tape' ma. A logo tai ua logo uta – Nōnō ka tē ta la agtāu se ufaga ma la agtāu tape' ma se ufa – fäeag 'es fūag Sa'moat ne hün'āk se 'os hāiāf'ākiga ma famör hoi'ākit. Iā fäeag'ākia 'os garue nonojot la a'sokoa 'amnāk ne manaaki ('on fūaga la a'pumuā'āk, ma matā' ma noh sok'āk) ne hāimatā'ugen ma hāiputugen 'is. 'On fūaga, garue ne fū'āk 'e 'amnāk fakgarue te'is la a'ne'ne'ākia 'os fäega ös la hāiasoag, ma rak tē 'e, ma fā'ua ma sikia garue ne kamāt vahia 'e famör Māori la a'māūr'ākia 'oris fäeag ta te reo Māori.

Rogrog ne mou se Fäeag Pasefika ‘e Aotearoa

**“Kua tupu, kua aka. Kua toro te papa i Avaiki”
(Fäeag Māori Kuki Āirani)**

Ia no’ sin muka, va’a mouena, ma fūāg rī ne Avaiki forās käl.

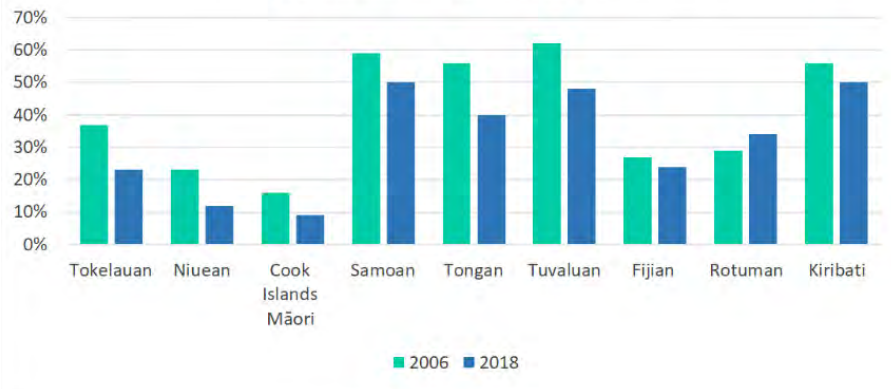
Pure’ag Pasefika tā muāmuā’ākia garue ne mou se āf’āk ma put ne fäega kamata ‘e avat ne famör Pasefika hele’ mumuām se hanue te’is. ‘E ‘oris garue, ‘is pō ma rāe se fup’āk ma kamata ne ut rakoag ‘on lä’riri’ pāu ma resön ne rak ne iof’āk se famör ma fäeag Pasefika, prokarām ‘e rētio ta, puk ma rogrog ne fā’ ‘e fäeag Pasefika, kato’ag ma so’ ne a’pumuā’āk fāiāu ma garue ne si’ ‘on famör Pasefika ma ‘oris maka ma ag fakhanua, ma kaguarueag rē rak tūtū ‘e laloag ne Aotearoa Niu Sirāgi. ‘Is rāe tape’ ma se hāivāeag ma a’pumuā’āk ne fäega ‘e ag fakrotu fak se Sapatō ‘on Lä’riri’i ma ‘e garue ‘on lelea’ ne fāiāu ka majāu se sa’ tē, sus hā’u, rē ‘uha ma se garue fakhanua fak se hagota ma ‘ol vaka. ‘On lelei ne rak’āk tē, rak tē, ma a’pumuā’āk ne fäeag ma ag fakhanua Pasefika ne ‘is rāe ‘e terānit ‘e ‘ī pō ma sok ‘e rēko hāiasoag ti’ ne pō ‘e pure’ag Pasefika.

Fäeag Pasefika te’is agtāu ma noanoa ma ökök ma’oi hūn se a’a’es’ao’āk ne fäeag ‘eseat ma la hāifäeag ‘e ut ma’oi ‘e Aotearoa, ka ne fäeag Fifis ta te’is ‘ut ma kikia se muā ‘on a’es’ao’āk ‘e ut ma tēkāe ne hat la fūāg rī se ‘os mata’ ma put ne ‘os fäeag Pasefika, fak se ‘os nohoga ma ‘os kagurotu. Aier ne ‘on a’a’es’ao’āk ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa Niu Sirāgi noh sok’āk ma kikia se muā, ka iā ti’ ke av a’a’es’ao’āk ke ‘e ut ‘i. Rāe tēet ne kat a’pumuā’āk ra fäeag Pasefika ‘e ut ne tore tē hūn ne ‘on ma’oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e fäeag Pasefika tuk ma kikia se lopo ‘e fup famorit se fup famorit ma ‘e fäeag Pasefika ‘atakoa. Tēkāe te’is a’hele’ tape’ ma la ‘os pot ma ‘inea fak Pasefika la mao, ma ‘os rogrog ne av ta ma ‘os hāikāinagag faktēmamfua la mao tape’ ma.

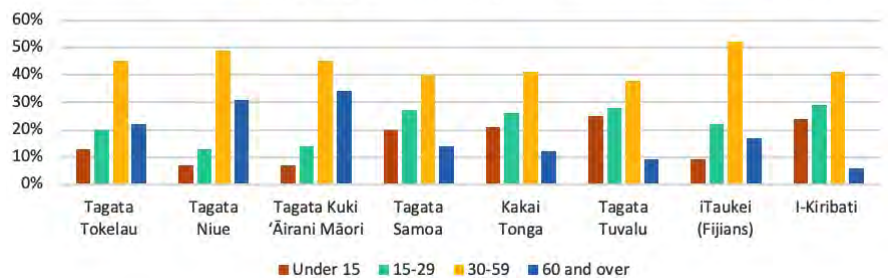
United Nations Education, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) a’fūmou’āk vāh ne fäeag Pasefika he his, fak se fäeag Tokelau ta, fäeag Niue ta, fäeag Māori Kuki Āirani ma fäeag Tuvalu, hat la agtāu ma okoki ka mafmaf la mao. ‘On fūāga, gat ma ke o’o’i ma fup famör mamfua tā a’ mou a’a’es’ao’āk ‘e fäeag ‘i, ka ne lä’riri’i a’es’ao’āk ma ke fäeag ta ‘e ‘oris nohoga. Ma’oit ‘e fup famör ‘i a’sū ke ‘e Niu Sirāgi, ka ne maf ne fiāk te’is hāila’oag ma tukut ‘e ‘oris a’es’ao’āk ma ‘inea ne fäeag Pasefika ‘e kagufamör Pasefika ‘atakoa. Vāeag hāiasoagat ‘e ‘on Tā (Annex 1) tēe af’āk sio rogrog toton ma ‘amnāk ma foh ne mou se rē puer ‘on UNESCO ‘e rēko hāihī’ag ne fäega.

‘E av ne ‘is la
vāea lelea’ ne pō
la fāeag ‘e fāeag
Pasefika se ‘oris
maf ne fāu, maf ne
fiak ta a’kokon’āk
huag pāu, pō ‘e ne
‘e kaufamör ‘e ‘on
rereg iris ne fāu
15 se lopo ne ‘inea
la fāeag ‘e ‘oris
fāeag ta gat ke
pasân 7 ‘es ta

Ti ne famör ne fāeag ‘e ‘oris fāeag Pasefika ‘e Niu Sirāgi
(hatag ne famori ‘e fāu 2006 ma 2018)

Ti ne famör ‘atakoa ne fāeag ‘e ‘oris fāeag Pasefika ma hat ma fū’āk ‘e
‘oris maf ne fāu (hatag ne famori ‘e fāu 2018 kat af’āk ra famör Rotuma)

‘E fāu 15 ne ofiof, ma ‘on tuk ti’ut
‘e ma’oi ne famör ne pō la fāeag ‘e
fāeag Pasefika, a’ti’ se’ ma se lelea’
ne pō la fāeag ‘e fāeag Toag ta – lea
faka Tonga.

‘E av ne ‘is la vāea lelea’ ne pō la fāeag
‘e fāeag Pasefika se ‘oris maf ne fāu,
maf ne fiak ta a’kokon’āk huag pāu,
pō ‘e ne ‘e kaufamör ‘e ‘on rereg iris
ne fāu 15 se lopo ne ‘inea la fāeag ‘e
‘oris fāeag ta gat ke pasân 7 ‘es ta.

Nōnō ka sākior se kaufamör Pasefiak
‘atakoa, ‘on ma’oi ne lelea’ ne fāu 15
se lopo ne ‘inea la fāeag ‘e ‘oris fāeag
Pasefiak ta mea’mea’ pāu ma pō se’
ke pasân 16. ‘On mea’mea’ ne lelea’

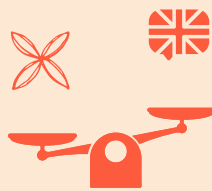
ne ‘inea la fāeag ‘e ta fāeag Pasefiket
‘e fup famorit se fup famorit kel’ākim
ne kop la ma’on sal fo’ou la a’ti’ua
‘os ‘inea ‘e rēko ‘on pumuā ma ‘es’ao
ne fāeag Pasefika se ‘os ag fakhanua,
pure’aga ma mǎūr fakmonē ne hanue
te’is. La pō la tē te’is la soko, kop la
ma ‘on ‘amnāk fakgarue ofrāut ne
ös se maj tūtū ne ‘os pure’aga la
hāiasoagan ‘os la a’mǎūr’āk ma put
ne fāega.

Tēkāe ne tāöp ‘on a’es’ao’āk ma sok’āk ne fäega

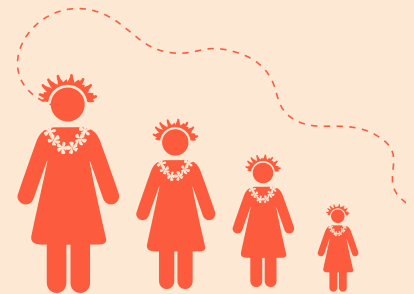
‘Otomis hāifäegag ne a’sok ma pure’ag Pasefika kel’ākim ne tēkāe his tā rē ma ‘on a’es’ao’āk ma put ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa tuk kikia se lopo:

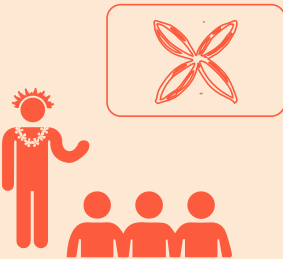
A’pumuā’āk ne fäeag Fifis ta

Räe tēet ne kat a’pumuā’āk ra fäeag Pasefika

‘On mea’mea’ ne hāisok’ākiāg ne fäeag Pasefika ‘e fup famorit se fup famorit

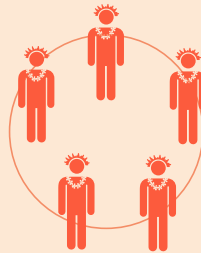

‘On peak ne resön ‘e ut rakoga ne a’sok ‘e fäeag Pasefika

Resön ma puk ne a’es’ao’āk se rak ne fäega kat ‘atakoa ra ne kat pō a’vavhiān ra

Garue ma ‘amnāk ne fū’āk se pure’aga a’mou ōs ke la ao potoa ta okokit ne soko ka kat ōs a’vāh ra la tārā ōkōk ne pō la agtāum

‘On noanoa ne sok’āk ne fup riri’i ma fup haharāgi se tēmamfuā ne pure’aga

Noanoa ma fāiāk ne agtāum ‘e a’sokoag ne garue te’is ka kat ‘es hāiasoagat ra nāaf

‘On mea’mea’ ne ut ne sāe ofrāu se famori la pō la a’sokoa rak’āk ne fäega

Räe tēet hūn se ‘on noanoa ne fäega hūn se kāinag fäeag maj tūtū ne mou se ta fäeagat

‘On ‘es’ao ma pumuā ne rako se ‘on a’māūr’āk ma a’ne’ne’āk ne fāeag Pasefika

Rako tæ ‘amnāk pumuet ‘e rogrog ne mou se famör Pasefika ‘oris forāu ‘e Pasefiāk ta se hanuā tū ka ne iā tatāu se’ ma se ‘os la a’māūr’āk ma a’ne’ne’āk ne fāega. Aier ne ma ‘on famör rē rak ma famör puer ma’oi ‘e ut rakoga ne muā’ākia ma tākia garue te’is, ka ne ‘e ut ma’oi ‘e maj fak rako rogrog ma ræ tēet ne hāivāega kel’ākim ke ne fāeag Pasefika kat a’pumuā’āk ra ne kat hat ra la tē pumuet. Ka ne pure’ag Pasefika noh sok’āk ma kikia ‘oris mā ma pilifit ne rako la pō se’ ma la hāiasoag tī pāu se fāeag Pasefika la fup lelei ka muākmuāk.

La’la’ lelei ne ut rakoag ‘on lā’riri’ pāu (kōhanga Reo) ma ut rakoag ne a’es’ao’āk ma rak’āk tē ke ‘e fāeag Māori (kura Kaupapa Māori ma Wānaga) kel’ākim ‘on lelei ne la agtāu se lā’riri’ ma lelea’ haharāg ne rak tē ‘e kāinag sal ma ut rakoag tape’i ‘e tēkæ ne mou se ‘oris māūr fak rako ma ‘oris vāh’āk ne ‘oris rako. Tē te’is a’ne’ne’āk huāg ma kikia pure’aga la iris la kamatan ‘oris ut rakoag ‘on lā’riri’ pāu la rak’ākia ‘oris fāega, ma ut rakoag ne a’sok ke rak’āk tē ‘e ‘oris fāeag ta, ne resön ne rak ne a’sok hap ruā ‘e fāeag Fifis ta ma ‘e fāeag Pasefiket ma resön ne a’sok ma ke ‘e ta fāeag Pasefiket ne hat ma af’āk se resön ne mou se NCEA. Resön ne ös a’lelei se rak’āk tē ne la a’sok ‘e ta fāeag Pasefiket ne la a’sok hap ruā ‘e fāeag Fifis ta ma fāeag Pasefiket ma ‘on la a’pumuā’āk ne fāeag Pasefika ‘e ut tūtū ne fāeag Fifis ta tā a’es’ao’āk a’fuamamāu e tāla ‘ut’ākia se muā ‘os la rē a’tatāu se lelea’ rak ‘atakoa ma la a’hele’uen lelei ma ālālumu se Aotearoa.

Vāeag hāiasoagat ‘e ‘on Rua (Annex 2) tæ af’āk sio maf ne fiāk ma rogrog ne mou se lelea’ rak ne rak fāeag Pasefiāk ma rak tē ‘e ta fāeag Pasefiket kamatam ‘e fāu 2000.

**Pasefika noh sok'āk ma
kikia 'oris mā ma pilifit
ne rako la pō se' ma la
hāiasoag ti' pāu se fāeag
Pasefika la fup lelei ka
muakmuak.**

‘Otomis garue nonojo ma hāikāinagagat ma pure‘ag Pasefika

Aotearoa Niu Sirāgi hat la hanuā Pasefiket ka ma ‘on vāeag pumuet la hāiasoagan fāeag Pasefika. Vāeag ma garue pumuā te‘is hūn‘āk se hāikāinagagat ne sok‘ākia Aotearoa se hanuā ma ‘ātmot tūtū ne Pasefiāk ta.

“Solesolevaki sa itakele ni duavata” (Fāeag Fit ta)

Hugag‘esea tā fūgg rī pumuet – tēag‘esea aire la noh fūmou ‘e av ne famori garue ag‘esea la a‘sokoa ‘amnāk ne kgu‘āk la a‘soko.

‘Amnāk fakgarue te‘is
la hāiasoag se fäeag
Pasefiāk siāv ne a‘sok
tēkæ his ne af‘āk sio ‘e
væag hāiasoagat ‘e ‘on
4. Fäeag ‘i hat tape‘ ma
fäeag fak tēmamfua ne:

Tokelau, Niue, ma Cook Islands

‘E rēko fūāg fak foh ne Tokelau, Niue ma Cook Islands, fäeag ne hanuā ‘i hat la fäeag fak tēmamfua ‘e laloag ne pure‘ag ne Niu Sirāgi puer sin. ‘E hanuā ‘atakoa ‘i, famör ne noh ‘e ‘ātmtot ‘i fā‘ ma hat fak foh se Niu Sirāgi ka pō tape‘ ma la surum la noh pāu ‘e Niu Sirāgi.

Fäeag ne hat la fäeag fak tēmamfua ne ta hanuet pār ka matā‘ fak foh ‘e foh te‘is United Nations Declaration of the Rights of Indigenous Peoples (2010). Foh te‘is a‘fūmou‘ākia puer ma ne‘ne‘ nonoj ‘on famori kakai ne hanue ta la a‘māūr‘ākia, a‘es‘ao‘ākia, putua ma hāsok‘ākigen se fup famör ne tæe ‘e muā ‘oris rogrog fak tēmamfua, fäega, ag fakhanua, mā ma pilif fak‘at fak tēmamfua, fā‘fā‘ ne ‘oris fäega ma ‘oris rogrog, hanuju, fāgi, maka ma kaginag tē tape‘i (Væag 13).

‘On ma‘oi ne famör ne mou se kaufamör ‘i ne noh ‘e Niu Sirāgi ti‘ se‘ ‘e ma‘oi ne famör ne noh ‘e ‘oris ‘ātmtot ka ne tēkæ te‘is aier tape‘ ma ‘e rēko ma‘oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e fäeag fak tēmamfua ne hanuā ‘i. ‘On ma‘oi ne famör Tokelau ‘e Niu Sirāgi ‘el se‘ ma la a‘ on (six times) ‘on ma‘oi ne famör ne tæe ‘e Tokelau, ka famör Niue la a‘ saghulma-vā (18 times) ‘on ma‘oi ne famör ne noh ‘e hanue te‘is ‘e iris ‘e ‘oris ‘ātmtot ta, ka famör Kūki ‘Āirani la a‘hāk ‘on ma‘oi ne famör ne noh ‘e hanue te‘is ‘e iris ne noh ‘e ‘oris ‘ātmtot.

Maj ne rako ‘e hanuā fol ‘i a‘es‘ao‘āk ‘e ‘oris fäeag fak tēmamfua ‘e tēkæ ‘e ‘on rereg, ka ne ma‘oi ne resön

ne a‘sok ‘e rako a‘sok ke ‘e fäeag Fifis ta kamatam ‘e avat ne lelea‘ rako mea‘me‘a. Maf ne fiāk ma rogrog ne mou se ‘on ma‘oi ne lelea‘ ne pō la fäeag ‘e ‘oris fäeag fak tēmamfua ‘e ‘ātmtot ‘og kat ti‘ ra ka ne maf ne fiāk ne ‘is pō kel‘āk ne ‘on ma‘oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e fäeag ‘i tuk ma kikia se lopo, ka ne kat raksa‘ ra la fak se tukut ne ‘is ræe ‘e Niu Sirāgi. Hanuā ‘i Niue ma Cook Islands ma ‘oris maj fakgarue ne mou se Language Commissions, ne ‘on‘on garue te‘is la hāigarueag la ao sal la a‘ne‘ne‘ākia fäeag ta ma ma‘op‘ākia maj ma garue tūtū ne iof‘āk se ‘amnāk te‘is.

Sa‘moa ma Toga

Sa‘moa ma ‘on hāikāinagagat ma Niu Sirāgi ne tū‘āk sio ‘e hanuā ne tore. Iā ‘eseat ta ‘es ‘e Puk ne Hāikāinagag fak matanitū te‘is: Treaty of Friendship ma Niu Sirāgi, ka ne hāikāinagag te‘is kamatam ‘e avat ne Sa‘moa sua puer fak matanitū ‘on hanuā tū ma pō ma rēpuer fak matanitūen iā ‘e fāu 1962. Puk ne Hāikāinagagat ne Sa‘moa ma Niu Sirāgi a‘fūmou‘āk ‘e av ta‘ag hūn‘āk se ‘oria la hāigarueaga, hāikāinagaga ma hāiputuga la pō la famör Sa‘moa la ‘atakoa‘ākia ‘amnāk ne fū‘āk la ‘ut‘ākia ‘oris māuri se muā. Fäega iā pumuā pāu se ‘on la a‘sok ne tēkæ te‘is.

Toga ma ‘on hāikāinagag pumuet ka roat ma Niu Sirāgi. La fak ma se famör Sa‘moa, væag ti‘ut ‘e famör Pasefiāk ne te‘is ‘e Aotearoa Niu Sirāgi hat la famör ne Toga – ka ne ‘e kaufamör ruā ‘i, ‘el se‘ ma la pasān 50 ne ‘oris famör ‘atakoa ‘e rān te‘is noh ke ‘e Aotearoa Niu Sirāgi.

Fäeag Sa‘moa ta ne fäeag Toag ta ta‘ag fäeag mumuā ‘on ma‘oi ne famör ne noh ‘e Sa‘moa ne ‘e Toga.

‘E fäeag siav ne ‘amnâk fakgarue te‘is iof‘âk sin ma hâiasoag, kaupamör ruâ ‘i tã ne‘ne‘ se‘ ma ‘oris fûâg rî ne mou se ‘oris fäega ka ma‘oi se‘ ma ‘oris famör ne ‘inea la fäeag ‘e ‘oris fäega. Aier ne kat ‘es rogrog ma maf ne fiâk ma‘oi ra ne leum ‘e sâkior tẽ, ka ne aier‘âk ne ‘on ma‘oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e ‘oris fäeag fak tẽmamfua la ‘el se‘ ma la tatâuen ‘e ‘oris hanuâ noho ma ‘e hanuâ tũ ‘e vasa. Ka ne tẽkãe te‘is kat pō ra la a‘saunoa‘âk ‘e rẽko noanoa ne agtâu se hanuâ Pasefika ne has‘âk la hanuâ ‘i la jen la âr se hanuâ fifisi ‘e ‘oris rẽ pure, aga ma rẽrẽ ma ‘e ‘oris a‘pumuâ‘âk ne fäeag Fifis ta la fäegat ne famori kop la a‘es‘ao‘âk la pō lelei ka âlâlum. ‘E Sa‘moa, ‘oris a‘pumuâ‘âk ne fäeag Fifis ta ‘e rak‘âk tẽ se lelea‘ rako ‘e ut rakoag ne primary ta tãe tãöp ‘oris pō la rak a‘lelei ma ‘inea a‘toton ne fäeag Sa‘moa ta ‘e avat ne iris kat seminte rak ra fäeag Fifis ta, ma tãe ‘on‘on rak‘âk ma rak ne fäeag Sa‘moa ta kat pō ‘e ra la a‘sok a‘lelei. ‘E tẽkãe ‘esea ma, ‘on ma‘oi ne kaupanoag ‘e Toga ne a‘pumuâ‘âk ma a‘mah‘âk ke rak ne fäeag Fifis ta, ‘e rẽko ta‘ag fäegat ne a‘es‘ao‘âk ofrau ‘e rân te‘is, ‘ut ma kikia se rere, ma ‘on fûâga fäeag Toag ta tuk ke se fâ‘ ‘on fûfû, ma ‘on a‘pumuâ‘âki, ma famori ‘oris ‘inea ne la fäeag Toag ‘e ‘oris ‘âtmtot ‘e Toga.²

Tuvalu, Rotuma, Fiti, ma Kiribati

Hanuâ ne tore ne ‘oris fäeag fak tẽmamfua pō hâiasoag ‘e ‘amnâk fak garue te‘is (Strategy) ma ‘oris kâinag hâikâinagagat ma Aotearoa ka ne se hanuâ ‘e ‘on rereg hâikâinagag te‘is kop ma kat a‘fûmou‘âk fak matanitũ ra ne kotã kamat se‘ ‘e fâu his ne ofiof. Tuvalu ma ‘on Puk ne Hâikâinagag fak matanitũ ma Niu Sirâgi – Statement of Partnership

– ne af‘âk tẽkãe tũtũ ne hanuâ ruâ ‘i la hâigarueag sin³ ka Rotuma, ne hat fak matanitũ se pure‘ag ne Fiti, kat ‘es ra ta Puk ne Hâikâinagag fak matanitũ ma Niu Sirâgi, ka ne famör Rotuma ‘e Niu Sirâgi ‘ut ma kikia se muâ ‘oris hâigarueagat ma maj tũtũ ne matanitũ ta ma ‘oris rogo ‘e maj ofrau ne hanuâ te‘is.

Fiti hat la pure‘agat ‘e matanitũ Rânran ta ma hele‘ ‘e fâu 1970. Fiti ma Niu Sirâgi hâikâinagag ma roa pâu ‘e tẽkãe ne mou se hâikâinagag fak tẽmamfua, mane‘a, pesnese, matâ‘uâg ne hanua, hâiasoag fak pâliment ma matanitũ, jenjen ne lâg ta ma COVID-19. Fiti hâisok‘âkiâg tape‘ ma se Aotearoa ‘e sal fak pesnes te‘is two-way trade ma ‘e hâigarueagat la hâiputugen maj ne mou se forâu kel hanua, kaupelu, mãür fakforo, ma rako. ‘Amnâk fakgarue fak matanitũ te‘is Fiti 4-Year Plan ne fâ‘um ‘e Ministeri ne Hâikâinagaga ma Rẽ Pesnese ma Hanuâ tũ (Foreign Affairs and Trade) af‘âk ma kel‘âk tape‘ ma hâikâinagag ne‘ne‘ te‘is ne kamatam ‘e fâu-saghul his ne ofiof.

‘E laloag ne ‘amnâk ma garue ne fũ‘âk se Pacific Reset, Niu Sirâgi ‘ut‘âk ma kikia se muâ ‘on hâigarueagat ma Kiribati la putua ma hâiasoagan hanue ta‘ag. Ta ‘amnâk fakgarue fâu hâket osim la hâiasoagan famör Kiribati la ‘ut‘âkia se muâ ‘oris mãür fakforo, ma rako, ma ‘oris pō la tãria ökök ne la agtâum.⁴

Kamatam ‘e avat ne Tuvalu pō ma vãe ma rẽpuer fak matanitũen iâ ‘e uâg ne fâu hifaghul ma fuma ta (mid-1970s), fäeag Fifis ta ‘ut ma kikia se muâ ‘on a‘pumuâ‘âkit ma a‘mah‘âkit. Famori ‘oris pō la fäeag Fifis a‘lelei hat la tẽ pumuet se hâifäegagat ma hanuâ tũ, ma fäeag Fifis ta a‘es‘ao‘âk a‘ti‘ ‘e pesnese ma ‘e maj fak matanitũ⁵. Aier ne fäeag Fifis ta ma fäeag Tuvalu rak‘âk ‘e ut rakoga, ka ne fäeag Fifis ta tã a‘es‘ao‘âk a‘fuâmamâu se rak‘âk

tẽ ‘e kilas 4 ta se rere⁶. Aier ne ma‘oi ne famör ne ‘inea la fäeag ‘e fäeag Tuvalu noh ke ‘e ‘oris hanue noh ta, ka ne mamâr ne pō la agtâum ‘e reko jenjen ne lâg ta (Climate Change) kop ma la hele‘ ‘e tẽkãe het ne famori kop la rou ‘oris hanuâ noh ta la ‘ut se ta hanuâ hoi‘âkit ma kotã la hele‘uen la ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Tuvalu la noh ke ‘e vas ta.

Ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Fit ta noh ke ‘e Fiti, ka ne fäeag Fifis ta tãe fäegat ne a‘es‘ao‘âk a‘fuâmamâu e. ‘Inea ne tes tãe foh lamlam pâu ne matanitũ ta (Constitution) af‘âk ma rẽ tatâu se fäeag Fit ta (i-Taukei), fäeag Rotuâg ta, fäeag ‘Intiâ ta ma fäeag ‘on lelea‘ Pasefika ma lelea‘ helav ne noh pâu ne kotã forâum se hanue ta (Constitution of the Republic of Fiti, 2013, p.1). Tãe ma ‘on kokonot ne nōnō ka kat ‘es puk ma resōn ra fã‘ ‘e fäeag Fit ta ma kal roa ra ka fäeag ta tãe la mafmaf la mao pâu. Gargarue ne maj ne rako ‘e Fiti ma Rotuma a‘sok a‘ti‘ ke ‘e fäeag Fifis ta ka ne foh fak matanitũ ne fũ ‘e ‘on ‘ihete‘ tãöp pâu a‘es‘ao‘âk ne fäeag Fit ta ma fäeag Rotuâg ta ‘e ut ‘e ‘on rereg fak se ‘e Pâliment ta.

Fäeag Kiribati ma fäeag Fifis ta af‘âk fak foh la a‘es‘ao‘âk ‘e Kiribati, ka ne fäeag Fifis ta tã a‘es‘ao‘âk a‘fuâmamâu ‘e taon puer ta Tarawa. ‘E fâu 2010 ‘el se‘ ma la famör 95,000 ne fâu 3 se rere noh ‘e Kiribati ka sir‘âk ‘e pasân 90 ‘e famör ‘i pō la fäeag ma fã‘ ‘e fäeag Kiribati. Rako kamat ke ‘e fäeag ne hanue ta ka foh fakgarue ne maj ne rako a‘mah‘âk la fäeag Fifis ta tãla a‘es‘ao‘âk se rak‘âk tẽ ‘e kilas 3 ta se rere. La fakmã se Tuvalu, ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Kiribati noh ke ‘e ‘oris hanue noh ta ka ne mamâr ne pō la agtâum ‘e reko jenjen ne lâg ta (Climate Change) kop ma la a‘hele‘uen la ma‘oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Tuvalu la noh ke ‘e vas ta.

Pär ma mata’ ne fäeag faktēmamfua hat la ‘ot nonoj fak famorit

‘E foh ofraū ne rān te’is (Väegat ‘e ‘on 27 ne foh te’is International Covenant on Civil and Political Rights) ma ‘e väegat ‘e ‘on 20 ne New Zealand Bill of Rights Act, Niu Sirāgi ma ‘on garue nonojot la a’sok se famör Pasefika ma ‘oris fäeaga ‘e rēko iris hat la kəufamör mea’mea’ ne hanue te’is. Foh ta rak’ākim ne iris ne mou se kəufamör mea’mea’ ne Aotearoa Niu Sirāgi kal pō ra la māt fak foh ‘e a’es’ao’āk ne ‘oris fäeag ta.

Väegat ‘e ‘on 29 ma 30 ne foh te’is United Nations Convention on the Rights of the Child a’mah’āk ‘on pumuā ne ag fak hanua se fupfup lelei ‘on ta le’ mea’mea’ het ma se ‘on māūr lelei. Väeag ‘i a’fūmou’āk ne lä’riri’i noj la pō la a’es’ao’āk ‘oris fäeag ta ma ne rak’āk tē ne a’sok se lä’riri’i ‘atakoa nonoj la faktē’āk ag fakhanua, ma fäeag ma tē ne pumuā se le’ ta ma ‘on kəunohoag ta. Väegat ‘e ‘on 2 ma 3 fas’āk ne tēkæe ne la lelei se lä’riri’i tā nonoj la a’pumuā’āk ‘e tē tūtū ‘atakoa ma ne iris nonoj la māūr ka sāj ‘e ag raksa’ ne la a’tū’āk ne fesiā’āk iris ‘e reko ‘oris fäeag ta ne ta tēkæe tū hoi’āk.

Image from Pacific Underground and Auckland Theatre Company’s co-production of Dawn Raids by Oscar Kightley, 16 August – 3 September. Photo: Ross Brown.

A'pumuā'āk ne fäeag fak tēmamfua 'e tēkāe
ne mou se jenjen ne lāg ta (climate change)

**Ka uka ma mea, ti uku aki e ulu
(Fäeag Niue ta)**

*Nōnō ka la noanoa, 'äe se ararug – 'e av ne ta tēet la rēag noanoa, kamat la rue 'e rēko hug
lā a'riri' se muq iq lelei se' 'e noh fūmou fakase ta tupu'et.*

Jenjen ne lāg ta (climate change) tæ tēkæe ti’ut ne pō la mane’ākia māūr, ma noh pār, ma māūr ne’ne’ lelei ‘on famori ‘e Pasefiāk ta. Pefā’ ma mamār ne pō la agtāum la tæ se famör Pasefika ‘oris ag fakhanua, ma ‘oris fäega, ma ‘oris hāisok’ākiget se pear ta ma se ‘oris noh pār ka ū ‘e rān te’is. Mamār ti’ se’ ma se hanuā fak se Tokelau ma Tuvalu ne oris pera kat lamlam’āk ti’ ra ‘e sās ta ma ne pō se’ ma la agtāu ökök ne famori kop ma ke la rou ‘oris ‘atmotu nōnō ka ta garue ti’ut kal a’sok la ao potoa jenjen ne lāg ta.

‘E tēkæe te’is, ‘is kop la fe’en ‘e ‘os la hāigarueaga ‘e Aotearoa la a’sokoa ‘os garue nonojo la hāiasoagan ‘amnāk te’is, ka ‘eagke ‘ea ‘e tēkæe ne la ao potoa ‘on hūn ne jenjen ne lāg ta, ka la hāiasoagan la āf’ākia ma putua fäega, ma ag fakhanua ma garue fak Pasefika.

‘Os ‘āiröt’ākiget la hanuā noh Pasefika la sok’āk ma kikia se mua ‘oris fupfup ma māūr lelei; ka iā tē pumuet la Aotearoa, ne hat la hanuā Pasefiket ne ‘ut ma kikia se muā ‘on ma’oi ne famör Pasefiāk ne noho e sin, la utut ne fäeag ma ag fakhanuā fak Pasefika la āf’āk, ma a’pumuā’āk ma māūr lelei ka fup muākmuāk.

Photo: Ugas Lens

**‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūag Rī:
‘Amnāk fakgaruet ne la ‘ut’akia ma hoa’kia
‘is se muā**

**‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi,
‘Os Fūag Rī: Rāe Tē**

**Fäeag Pasefika ‘oris la fup lelei ma
muakmuka tāla a’hele’ua alulumu
ma lelei se Aotearoa**

‘E fāu 2018, ‘e vāhiāg ne ta sākior tēet ma hāifāegagat ne a’sok ma sir ‘e famör Pasefiāk 2,500 ma pure‘ag ‘e ut tūtū ne Aotearoa Niu Sirāgi, Ministerī se Famör Pasefika fup‘āk sio Lalanga Fou, ne af‘āk sio rāe tē ma ‘amnāk ne la mou se famör Pasefika ‘e Aotearoa Niu Sirāgi. ‘Amnāk mumuā ne Lalanga Fou la a’sok la fäeag Pasefika, Ag fakhanua ma famori ‘oris ‘inea ne iris sok‘āk a’lelei se muā ka ne tē ‘i la a’pumuā‘āk ka hat la koroa pumuā ‘e Aotearoa Niu Sirāgi.

On la ‘atakoa‘āk ne ‘amnāk te‘is la hāiasoag a’ti’ pāu se ‘amnāk tūtū ne mou se Lalanga Fou – pure‘ag Pasefiāk ne fup lelei ka muāmuā, famör Pasefiāk ne mǎūr ne‘ne’ lelei ka vahiā la tǎria noanoa ne agtāum, ma fup haharāg Pasefiāk ne huāg toa’, mǎūr lelei ka vahiā la tǎria noanoa ne la agtāum.

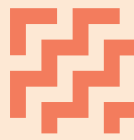
‘Amnāk fakgarue te‘is (Strategy) la a’es‘ao‘āk ‘e sal ne hün‘āk se a’ne‘ne‘āk ma ‘atakoa‘āk ne fäeag Pasefika la hele’ la fūāg rī ne mǎūr lelei ‘on famör Pasefika. Garue ta la iof‘āk a’ti’ se fäeag Pasefika, ka ‘amnāk fakgarue te‘is aier‘āk ne ma ‘on hāikāinagagat

ne hāisok‘ākigen fäega, ag fakhanua ma famori ‘oris ‘inea ne sei iris, ka ne ‘amnāk‘āk la ‘ut‘ākia fäeag Pasefika se muā pō ‘e vāeag pumuet ne fäeag ‘i ‘es ‘e mǎūr lelei ‘on famör Pasefika. Aier ne kat af‘āk ra ‘e filo’ ne ‘amnāk fakgarue ta, ka ne garue te‘is la iof‘āk se fäega ma ag fakhanuā fak Pasefika ma famör Pasefika ‘oris ‘inea ne sei iris.

La fakmā se ‘os tēmamfua, ‘amnāk fakgarue te‘is ös ‘e sal ‘akmam‘oit ne rē a’häe a’lelei se ‘on la hāigarueagat la hāisok‘ākigen garue tūtū ne iof‘āk se fäeag Pasefika ‘e pure‘ag Pasefika, matanitū ta ma ‘e maj ofrāu. Rāe tē ma ‘amnāk fakgarue ne ös ma sui‘āk a’taf tāla hāiasoagan la hāigarueag ‘elet ka ne‘ne’it la hāisok‘ākigen famori, kǎugarueag ma maj tūtū. Te‘is sal lelei pumuet ne la a’hele‘uen la fäega ma pure‘aga la mǎūr lelei ka fup muāmuā, ma Aotearoa la ālālum.

‘Amnåk pumuā fol ne ös la ‘ut‘ākia se rere a‘es‘ao‘āk ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa

‘Inea ‘on pumuā
ma ‘es‘ao ne fäeag
Pasefika ‘e Aotearoa

A‘ne‘ne‘ākia sal ne
la hāiasoagan ma
resön ne ös se rak
ne fäeag Pasefika
ma se rak‘āk tē
ne a‘sok ‘e fäeag
Pasefika

Osim tēkæe ma
‘amnåk ne fäeag
Pasefika la pō
la a‘es‘ao‘āk
a‘fuamamaū e
sin, ma ‘e ut ma‘oi
hoi‘āk

‘E Aotearoa, famori a‘pumuā‘āk ke fäeag Fifis ta, ka a‘mou fesiā‘āk fäeag fak tēmamfua ‘e rēko ræe tēet ne ta‘ag fäegat ne ‘it la pō tē lelei. Ræe tē te‘is tæe se a‘es‘ao‘āk ne fäega ‘e pure‘ag Pasefika ka rē ma a‘es‘ao‘āk ne fäeag Pasefika tuk se lopo.

‘On la pō la fäeag Pasefika la mǎūr lelei ka fup muākmuka, ‘is kop la jen ræe tē ‘on famör Pasefika ma famör tū ‘e Aotearoa la ræe ma ‘inea ‘on lelei ne fäeag Pasefika ‘on la mǎūr lelei ka fup muākmuka la ‘es‘ao se mǎūr lelei ma pō tē lelei.

Tēkæe te‘is kop la ma ‘on ‘amnåk hāihi‘āg la a‘ti‘ua ‘inea hūn se ‘on lelei ne pō la a‘hele‘um ‘e a‘es‘ao‘āk ne fäeag Pasefika se maj ne mǎūr fakforo, maj ne rako ma mǎūr lelei; ma ‘on la a‘vavhiān ne te‘ ne ut tūtū ne fäega la a‘fai sin, fäeag‘āki, taf ka ‘inea toton ma a‘pumuā‘ākia.

‘E rēko ökök ma noanoa ne agtāu se fäeag Pasefika, iā tē pumuā aiet la ‘e avat ne ‘os la a‘pumuā‘āk ne fäeag Pasefika la ‘ut se rere ma famori kamat rē a‘hæe la rakoa ta fäeag Pasefiket, ne ‘is ma ‘os sal ma resön iātiāt se irisa la rakoa fäeag ta, ‘inea ne tes tæe ‘ot fū potsusunut ma ‘ineat la fäeag ‘e fäeag ta‘ag.

Famori la pō se‘ ma la rak la fäeag ‘e ta fäeagat ‘e resön ne a‘sok ‘e ut rakoga, ne ‘e kilas ne a‘sok ‘e pure‘aga, ‘e laloag kăunohoga ‘e famör mamfua ne ‘e salat ne la tăunā‘ia tēkæe ‘atakoa ‘i. A‘ne‘ne‘āk ne sal ne la rakoa fäeag Pasefika ma rak‘āk tē ‘e fäeag Pasefika kop la ma ‘on av ma hāiasoag fakmonē væe ma nā se ut ma tēkæe ‘atakoa ‘i la osia ma fū‘ākia resön ma hāiasoag ‘es‘ao ka lelei ne sæe ofrāu se famori la ‘ut‘ākia rak ne fäega se muā.

Famör Pasefika a‘mou a‘fai fäeag ne agtāu ma ag ne kel‘ākim ne ‘oris fäeag Pasefika ‘es‘ao ma a‘pumuā‘āk ma ke ‘e ‘oris nohoga ma rī rotu ka ‘eagke ‘ea ‘e ut tūtū ne tore. Iā ‘eagke ‘ea tēkæet ne la ao pot ma ‘e ‘os la ‘inea

ma rak‘āk ne ‘on pumuā ne fäeag Pasefika, ‘is kop la ma ‘os garuet a‘sok la sæea tēkæe ma ut tūtū ne fäeag Pasefika la pō la a‘es‘ao‘āk a‘fuamamaū e.

Hat tape‘ ma ‘os la ræe, ma a‘fai, ma fäeag ‘e fäeag Pasefika ‘e maj ne rako, ut garueaga, kău mane‘a, pure‘aga, maj ma kăugarueag fak matanitū, ma ‘e maj ne foar nusu ma rogogo, ma maj ne mou se maka, pân tē ma garue ne si‘u. Tēkæe te‘is tæla ‘ut‘ākia se muā ma a‘ne‘ne‘ākia ‘on pumuā ne fäeag Pasefika ‘e ut tūtū ‘e Aotearoa.

‘Amnāk ti’ fol ne la muā’ākia garue ma hāiasoag fakmonē ne la a’sok ‘e muā

Te Tiriti o Waitangi

‘E ‘on la a’sok ne ‘amnāk fakgarue te’is Strategy, ōsōs ne garue, rē pure ma sākior tē ma a’lelei’āk ne sal fakgarue tāla a’sok ‘e salat ne maj ma famör puer ‘on famör Māori la pō la ‘es väeag sin la pō la ‘is la rak tē, ma faktē’āk ma hāiasoag la sikia garue ne mou se ‘on a’ne’ne’āk ne fäeag Māori tape’ ma.

Väeagat ‘e ‘on rue ne Te Tiriti fakne’ne’ ‘on la matā’ ma pār ne koroa pumua, a’ti’ se’ fäeag Māori. ‘Os fūāg fak forāu ne helavat ne hāisok’ākigen ‘is se ‘amnāk ne Te Tiriti tae nā sio ta sal fakgaruet la pärea fäeag fak Pasefika. Väeagat ‘e ‘on folu ne Te Tiriti (Oritetanga) iof’āk se ‘on la rē a’tatāu se famör Māori ma famör helav ne leu fakmurim se hanue te’is. Ka nōnō ka fūfū fak māmūr ma fakmonē ‘on famori la noh hāitūtūāg la’ mo ma ‘on fūāga ‘amnāk te’is kat seminte a’sok ma ‘atakoa’āk ra.

‘Os la väe av ma koroa la hāiasoagan fäeag Pasefika tā väeag pumuet ‘e ‘os la pār ne fäeag ‘i ne hat la koroa pumuā ‘e Aotearoa, ma se ‘os la hāiasoag ne famör Pasefika la māmūr lelei, ma ne’ne’ fakfor, ma pō garue lelei ka vāh’āk iris, ma agtāu ma tē lelei ne rē a’tatāu se famör ‘atakoa ‘e Aotearoa. Tēkæ te’is a’sok ‘amnāk ne fū’āk se Te Tiriti.

Hāigarueaga

Fäeag Pasefika kop la pō hāiasoag kamatam ‘e fūāg ma tēkæ lamlam ofrāu hele’ se kahunohoga ‘e laloag pure’aga. Hāiasoag fakgaruet ne la a’sok a’tatāu ‘e maj tūtū ne matanitū ta la a’ti’ua ‘on ma’oi ne famör ne fäeag ‘e ta fäeag Pasefiket, ma ‘on a’es’ao’āk a’fuāmamāu ma a’pumuā’āk ne famör ‘i la tē pumuet ne kop la sok ‘e ‘on ‘ihete’.

Rogrog ne pōam ‘e sākior tē

‘Otomis sal fakgarue ne la a’es’ao’āk tāla a’sok la rē puer ‘atakoa ne la hāiasoag se fäeag Pasefika ‘e hanhap fakmonē ma garue tūtū ne la a’soko, la hün’āk se rogrog ma maf ne fiāk ne pōam ‘e sākior tē ne poto a’soko, ma se sal fakgarue ne la lelei ka ‘es’ao. Tēkæ te’is hat tape’ ma ‘on la ‘inea toton ne väeag tūtū ne mou se a’māmūr’āk ne fäega: fūāga, a’pumuā’āk, sok’āk, fäefäega ma fā’fā’i ma a’es’ao’āk (Sākior se Väeag Hāiasoagat ‘e ‘on 3 - Annex 3)^{7,8}

A'mäür'ākia | A'ne'ne'ākia | Sok'ākia

Sal fakgarue ne ös ma iof'āk se fäeag tūtū

Fäeag Pasefiäk siäv ne 'amnāk fakgarue te'is (Strategy) fā' ka hāiasoag sin tūtū 'e 'oris pā 'ese, ne'ne'i, ma noanoa. Aier ne 'amnāk fakgarue te'is la muā'ākim 'e ta rāe tē ma garue ofrāt, ka ne tāla osimea sal fakgarue ne la iof'āk ka āf se fäeag 'on pure'ag ma kaufamör tūtū.

La hāiasoagan tēkæe te'is, fäeag 'i ma'op'āk ma hāe'āk se laloag ne filo' fakgarue fol ne af'āk sio se lopo. Väeväe ne fäeag 'i hūn'āk se 'on fūfū ne fäega 'e 'on 'ihete', 'on ma'oi ne famör ne hat la 'on'on fäeag ta ma 'oris hāikāinagagat ma Aotearoa. Rogrog ne mou se 'on väeväe ne fäega se laloag ne filo' fakgarue 'i tæe af'āk sio se väeag hāiasoagat 'e 'on 4 (Annex 4).

A'NE'NE'AKIA 'ON LA HÖL'AK MA SOK'AK NE FÄEGA

Fäeag Sa'moa ta

Fäeag Toga ta

Kaufäeag te'is hāe'āk sio fäeag ne 'es lelea' ma'oi ne hat se 'oris kaufamör ta, ma ne 'es famör ma'oi ne pō la fäeag 'e fäeag ta, ka ne 'on ma'oi ne famör ne pō la fäeag 'e fäeag 'i tuk ma kikia se lopo ma ne fäeag 'i kat hāisok'ākiāg a'lelei ra 'e fup famorit se ta fup famorit. Kaufäeag te'is a'pumuā'āk 'e garue ma 'amnāk ne iof'āk se sasap ma a'ne'ne'āk ma sok'āk ne fäega.

A'MÄÜR'ÄK A'MIJ

Fäeag Tokelau ta

Fäeag Niue ta

Fäeag Māori Kūki Āirani

Kaufäeag te'is hāe'āk sio fäeag ne mafmaf la mao ka lamlam se' 'on mamār ne fäeag ta la mao pāu, ma mea'mea' famör ne pō la fäeag 'e fäeag ta, ma fäeag ne kat hāisok'ākiāg a'lelei ra 'e fup famorit se ta fup famori, ma fäeag ma kaufamör ne ma 'oris hāikāinagag ne'ne' fakfohot ma Aotearoa Niu Sirāgi. Niu Sirāgi hat tape' ma la hanuā 'on lelea' ma'oi ne hat la 'on'on fäeag ne hat se kaufäeag te'is. Kaufäeag te'is a'pumuā'āk 'e garue ma 'amnāk ne la a'mäür'āk mijia fäega.

HĀIASOAG SE GARUE 'ON PURE'AGA LA A'MÄÜR'AKIA MA A'NE'NE'AKIA MA SOK'AKIA FÄEGA

Fäeag Tuvalu

Fäeag Rotuām ta

Fäeag Fit ta

Fäeag Kiribati

Kaufäeag te'is hāe'āk sio fäeag ne kat 'es lelea' ma'oi ra ne hat se 'oris kaufamör ta, ma fäeag ma käu famör ne kop ma la tūtū 'oris hāikāinagag fakfohot ma Aotearoa Niu Sirāgi. Kat ma'oi ra 'iris ne a'sū 'e Niu Sirāgi ka tūtū tape' ma noanoa ma mamār ne agtāu ma fäega.

‘Amnåk Fakgarue

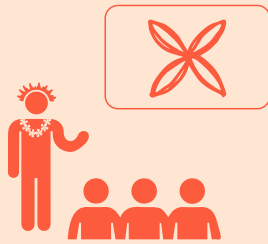
‘Amnåk Fakgarue ofråu ne mou se Fäeag Pasefika se Matanitū ta (Pacific Languages Government Action Plan)

Pure‘ag Pasefika tā ‘on‘oris, ma muḡḡkia ma fḡ‘ua ‘oris fäega; ka ne matanitū Niu Sirāg ta ma maj his ‘e matanitū ta ma ‘oris garue pumuet la a‘ sok la fupḡkia ma ‘atakoaḡkia tēkæ ne la ḡiasoagan fäeag Pasefika la fup lelei ka muḡmuḡk. Fakmā se la‘la’ ne garue ne mou se a‘māūrḡkiḡg ne fäeag Māori, ‘on lelei ne pō ma garue ne a‘ sok ‘e

pure‘ag Pasefika la pärea ‘oris fäega sokḡk ma kikia ‘inea ne tese ne kat ‘es ḡiasoag fak matanitū ra. ‘Amnåk fakgarue te‘is ao sal la potḡkia tēkæ te‘is ‘e ‘on la a‘es‘aoḡk ne ḡaigarueaga, ḡaiḡfḡkiga ma ḡai‘ioaga ‘e sal fakgarue ta. ‘Amnåk te‘is Community Action Plans, ne fupḡk ag‘esea ma pure‘aga tāla fūḡg rīit ne la kamatan ‘amnåk ofråut ne mou se Pacific Languages Government Action Plan.

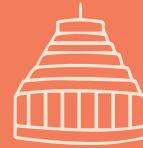
‘Amnåk fakgarue ta (Strategy) tāe afḡk sio sal fakgarue ofråu ma tēkæ tūtū ne la garue sin, ka ne la a‘fo‘ou ‘e te’ ne fḡu la kelḡkia ḡiasoag fakmonē ma garue ne matanitū ta la a‘ sok la ḡiasoagan ‘Amnåk Fakgarue ta (Strategy). Tēkæ te‘is la muḡḡkim ‘e Ministerī se Famör Pasefika ma la ḡaigarueag ma maj tūtū ne matanitū ta.

Pacific Languages Government Action Plan la iofḡk se maj tūtū ne matanitū ta, maj ne rako, maj ne foar nusu ma rogogo, ma maj ne ḡaiḡḡingagḡkia matanitū ta se hanuḡ tū. ‘E ut ma tēkæ ma‘oi ‘i, la ma‘on maj fak matanitūt la ‘es puer sin ka la ma‘on ministā la matḡ‘ua rē puer ne mou se vāeag fakmonē ma ḡiasoag ne mou se tēkæ ta‘ag. Aier ne ‘Amnåk Fakgarue ofråu te‘is iofḡk ke se garue ofråu ‘on matanitū ta (macro language planning), garue ‘i la tāe se ut ma tēkæ tūtū ne kop ma kat hat fakfoh ra se matanitū ta, fak se rako, ma maj ne foar nusu ma rogogo, ma hele‘ tape’ ma ‘e tēkæ ne ‘eagke maj fak matanitū, fak se ḡunohoga ma pure‘aga (micro language planning). Rē puer, ma foh fakgarue, ma sal fakgarue ne pō la a‘es‘aoḡk ‘e maj tūtū ne hat se matanitū ta tāe afḡk sio ‘e lopo.

Rako

- Faki’oag fak rako, fak se NCEA
- Te Whāriki ma Resön ne Rako ‘e Niu Siragi
- ‘On potsusun ne resoni ma famör rē rako se Rak’āk ne Fäega
- Sal fak rak ma resön ne a’sok ‘e fäeag fifis ta ma ta fäeag hoi’akit ne a’sok ma ‘e ta fäeag Pasefiket
- Väeag fakmonē la hāiasoagan rak’āk ne fäega
- Resön ma rak’āk tē ne iof’āk se famör mamfua ma pure’aga
- Rogrog ma hanuj fak tēmamfua ma ag fakhanua
- Sal fakgarue ne hün’āk se pot faktēmamfua

Matanitū ta

- Foho
- Väeag fakmonē ma hāiasoag fakgarue (hat tape’ ma se garue ne ‘a a’sok ‘e laloag pure’aga)
- Väeag fakmonē ma hāiasoag fakgarue la hāiasoagan sākior tē
- ‘Amnāk fakgarue ma hāiasoaga ‘e maj fak matanitū ‘e pure’aga
- Hāiväeag ne rogrog ne mou se ‘amnāk ‘i (‘e pure’ag Pasefika ma ‘e pure’ag ofrau)
- Aga ma gargarue ‘on famori ‘e maj tūtū ‘atakoa ne matanitū ta

Foar ne Nusu ma Rogrogo, ma Maka ma Garue ne Si’u

- Väeag fakmonē ne iof’āk la a’es’ao’āk pāu ma se tē Pasefika
- ‘Amnāk fakgarue ne iof’āk se tē Pasefika
- ‘Amnāk fakgarue se fäeag Pasefika
- A’es’ao’āk a’fuamamāu ne fäeag Pasefika
- ‘Amnāk fakgarue se foar ne Nusu ma Rogrogo la hāisok’ākiag ma famori

Hāikāinagaga ma Hanuā tū

- Hāikāinagagat ma hanuā Pasefika
- Hāiväeag ne koroa ma hāiasoag fakgarue
- Garue ag’esea ma rak ag’esea ne tē
- Hāiasoag fakmonē se hanuā tū

‘Amnåk fakgarue ne mou se Fäeag Pasefika ‘e laloag Pure‘aga (Pacific Languages Community Action Plan)

Pure‘ag Pasefika kop la rē a’häe ma rē purean ne ‘on la la’ lelei ma fup muåkmuaåk ne fäeag Pasefika la kelkeleag tapen. Väeag pumuet ‘e ‘Amnåk fakgarue (Strategy) te‘is mou se pure‘ag ma kåunohoag Pasefika la muååkia garue ne ös se a’måür‘åk ma a’ne‘ne‘åk ne fäeag Pasefika, ka ne la faktē‘åk ma håiasoag se tēkåe te‘is. Iris täla ‘inea ne kåinag garue tes ‘atama täla ‘es‘ao ka ‘es fūåg se kåunohoga ma pure‘aga. Matanitū ta ma ‘on garue nonojot la håigarueag ma pure‘aga, la håiasoagan ‘oris garue ma aier‘åkia ma fa‘ua ‘oris rē pure.

La håiasoagan ‘amnåk te‘is la sok, Ministerī se Famör Pasefika la garue ag‘esea ma pure‘ag ne mou se kåinag ma kåufamör tütü la pō la fup‘åkim ‘Amnåk Fakgarue ne Pure‘aga. Tē ‘i

tåla rak‘åkim ‘amnåk ma garue ne pure‘aga pā ‘es la a’sok la håiasoagan ‘oris fäega la fup lelei ka muåkmuaåk. Tē ‘i täla rak‘åk sal tape’ ma se ‘Amnåk Fakgarue ofråu ne mou se Fäeag Pasefika se Matanitū ta ma täla håiasoag la rēfiååkia ‘on la a’sok a’lelei ne garue ne mou se pure‘aga ma garue ne mou se matanitū ta ma maj tütü ne tore.

‘Amnåk Fakgarue ne Pure‘aga la iof‘åk pāu se kåunohoga, kåu rotu, pure‘aga, ut garueaga ma pesnese, ut säe ofråu, maj ne kat hat ra se matanitū ta, maj ne mou se garue hanisi ma tēkåe ne mou se sal fakgarue fo‘ou ne a’es‘ao‘åk kompiuta. Rē puer, ma foh ma sal fakgarue ne pō la a’es‘ao‘åk ‘e tēkåe ‘i täe af‘åk sio ‘e lopo.

Kaunohoga

- Rē puer ne mou se a’es’ao’āk ne fäega, hat tape’ ma ‘on la sok’āk ne fäeag se fup riri’i
- Rē puer ne mou se rak ne fäega ne rak’āk tē ne a’sok ‘e fäeag ‘i
- Hāisok’ākiāg ma rak’āk ne rogrog ne mou se tēmamfua ma tore se fup riri’i

Ut sāe ofrau

- A’es’ao’āk ne fäega ‘e sal ne la rāe a’vavhiān ‘e ut ofrau, fak se faki’oga ma mālu
- ‘Amnāk ma garue ne la rak’āk tēan famori
- So’ ‘oaf’oaf ofrau
- So’ ne la kel’ākia ma rak’ākia tē ne mou se fäega ne a’sok ‘e rī hāeag mālu ma garue ne si’u, ma rī hāeag tē ne av ta, ma ut hoi’āk tape’ ‘i.

Rotu

- Fäeag ne a’es’ao’āk ‘e garue fak rotu
- Resön ma kilas ne mou se fäega
- A’ne’ne’āk ne ‘on a’es’ao’āk ne fäeag ta ‘e fup riri’i ma fup haharāgi
- Hāivāeag ne muā’āk tē ma rogrog ‘es’ao ne mou se fäega
- Fup’āk ma a’es’ao’āk ne resön ne mou se fäega

Maj ne kat hat ra se Matanitū ta ma Maj ne Garue Hanisi

- Rak’āk sal se ‘amnāk fakgarue ‘on matanitū ta
- Maf’āk ne famori
- Hāiasoagan kaunohoga ma pure’aga
- Hāiasoagan famori la ‘es vāeag

Pure’aga

- So’ fak pure’aga
- Kato’ag Pasefika
- So’ ‘oaf’oaf ne hāisok’ākiāgen famori
- Hāigarueagat ma maj fak rako, ma rī hāeag mālu ma garue ne si’u, ma rī hāeag tē ne av ta, ma ut garueaga

Sal fakgarue fo’ou ne a’es’ao’āk Kompiuta

- A’es’ao’āk ne fäega ‘e hāifäegaga (‘īmele, hāifäegag fā’ luket, hāivāeag ne rogrog fo’ou, mālu ruerue, rogrog pumuā ofrau ne leum ‘e maj fak matanitū)
- A’es’ao’āk ne fäega ‘e prokarām ne laloag kompiuta (hāihi’āg ne filo’ ne ‘amnāki, foar ne rogrog fak pesnese, foar ne rogrog, ma tē tū hoi’āk)
- A’vavhiān ne la pō hāiasoag ‘e rēko fäega ‘e prokarām ne ao rogrog ‘e kompiuta (fak se, puk hōl’āk fäeag pupu – online dictionaries)
- Mesin ma prokarām ne kompiuta ne iof’āk se fäega (fak se, prokarām ne pō la ‘inean fäeag ne famori ‘ea’ea, ne hōl’āk fäeag, ne sākiroa fā’fā’ ne fäega)
- ‘On la pō a’vavhiān ne resön ma hāiasoag fak rak ne mou se fäega

Ut Garueaga ma Pesnese

- Foh fakgarue ‘e ut garueaga ne mou se a’es’ao’āk ne fäega ma hōl’āk tē
- Aier’āk ne ‘on ‘es’ao ne famori ‘oris ‘inea la fäeag ‘e fäeag ma’oi ma a’pumuā’āk ne tēkāe te’is
- ‘On kelkeleag ne faki’oag ne fā’ ma pān ma rērē ne hāifäegaga

Furia tē 'e 'os Garue

**“Aloalo tou vaka, alo tonu ki mua. Sa kilo ki peau io u tafa”
(Fäeag Tuvalu)**

Sug'āk 'ou vak ta ma pās peau se lā ne lāg ta ma se fea ne a'fai se vāg ne la kafam se 'äea.

Fäeag 'es fūag te'is 'e fäeag Tuvalu pā hahan'āk se 'is la iof'āk 'atakoa 'os a'häe se tēet ne 'os huga ton sin (goals), ka se 'io tū se te' ne tē ne 'is la agtāu ma. 'Amnāk pumuā fol 'i osim la hāiasoagan la a'tafan salat se 'os garue ne tæe 'e muā. Ma 'on sal ma'oi ne 'is la pō la a'es'ao'āk la hāiasoagan fäeag Pasefika, ka ne la 'es'ao ke, nōnō ka 'os 'amnāki, pā 'ese ma 'os garue la hāila'oag ka iof'āk pāu se 'amnāk ta.

**'Amnākit 'e 'on 1:
'Inea 'on pumuā
ma 'es'ao ne
fäeag Pasefika 'e
Aotearoa**

**“Tautuanā ne'i vale
tu'ulima le tofi”
(fäeag Sa'moa ta)**

'Io se tēet ne nā fakhanis se 'äe, 'ou 'es puer ne'ne'i, ma 'ou garue nonojo la tē'i se mao.

'E fäeag Rotuām ta iā tofi (tēfakhanisi) ne Gagaj 'Aitu nā, ma faksor'ākia la fäeag te'is la noh sok'āk se toret ne kankanamo.

Hāifäegagat ma pure‘ag Pasefika a‘fūmou‘āk ne ‘ut‘āk ne ‘on pumuā ne fäeag Pasefika se rere tā vāeag pumuā paut ‘e garue ne mou se sasap ma put ne fäega. Pure‘ag Pasefika ma puer‘ag ofrau tape‘ ma kop la a‘pumuā‘āk fäeag Pasefika la pō la fäeag ‘i la fup lelei ka muākmua‘k ‘e Aotearoa.

La a‘sokoa tēkæ te‘is, kop la:

- famör ‘atakoa ‘e Aotearoa la ‘inea ‘on ‘es‘ao ne fäeag Pasefika la fup lelei ka muākmua‘k se māūr fakfor, ma māūr lelei, ma fup ma la‘la‘ lelei ‘on pure‘ag Pasefika, ma ‘on ‘es‘ao ne tēkæ te‘is se Aotearoa ‘on la agtau lelei ma pō ālulumu.
- Ræe tēt ne famori ‘oris la pō la fäeag ‘e fäeag Pasefiāk ma‘oi iā tē ‘es‘aot ka leleit ne kop la fa‘ ka hāiasoag sin, a‘ti‘ se‘ ‘e maj ne rako ma ‘e ut garueaga; ma
- Aier‘ākiāg fak fohot ‘e rēko ‘on pumuā ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa.

Matanitū ta ma pure‘aga te‘is gargarue la a‘sokoa ‘amnāk te‘is ‘e sal ‘i:

- A‘ti‘ua hāiasoag ma vāeag fakmonē se Gasav ne Fäeag Pasefiāk tūtū la a‘pumuā‘ākia ma putua fäeag Pasefika ‘e ut tūtū ‘e Aotearoa [MPP]
- A‘sok la fäeag Niue ta ma fäeag Tokelau ta la a‘fūmou‘āk ma aier‘āk fakgarue se resön ne rak ne hat se faki‘oag fak rak te‘is National Certificate of Educational Achievement [MOE]

La hāiasoagan la a‘sokoa tēkæ te‘is ‘amis tāla sākiroa ‘on la pō la:

- Ös ne ta foh la fup‘ākia ta kaugarueagat ne la ‘io ma matā‘ se fäeag Pasefika (Pacific Languages Commission) ma fohot ne la a‘fūmou‘ākia fūfū ne fäeag Pasefika ‘e hanue te‘is [MPP]
- Ös ta ‘amnāk fakgaruet se foar rogogo ne la a‘ti‘ua ‘inea ‘on famori ‘e rēko fäeag Pasefika ma a‘pumuā‘ākia fäeag ‘i ma ‘on ‘es‘ao ne ‘inea ne la fäeag ‘e fäeag ma‘oi [MPP]
- Garue ag‘esea ma hanuā Pasefika la sākiroa tēkæ ne pō la ‘io sin la foar‘ia ‘on lelei ma ‘es‘ao ne ‘inea ne la fäeag ‘e fäeag ruā

‘Os la ‘inea tapen ne garue ta sok a‘lelei:

- La ‘ut kikia se rere ‘on ma‘oi ne famör Pasefiāk ma famör tū ne ‘inea ma taf se ‘on pumuā ne famori ‘oris pō la fäeag ‘e fäeag ruā ne fäeag ma‘oi ‘e fäeag Pasefika
- La ‘ut kikia se rere ‘on ma‘oi ne famör Pasefiāk ma famör tū ne ‘inea ma taf se ‘on pumuā ne famori ‘oris pō la fäeag ‘e fäeag ruā ne fäeag ma‘oi ‘e fäeag Pasefika ka ne pō la a‘sok rak tē ‘e sal ‘i.
- Famori ‘ut ma kikia se muā ‘oris ‘inea ma taf se ‘on pumuā ne fäeag fak tēmamfuā ne hanuā tūtū ne hat la pure‘ag ne Aotearoa.
- Matanitū ta taf se ‘on lelei ne pō la hō‘ākim ‘e ‘oris la hāiasoag ne fäeag Pasefika
- ‘On ‘es‘ao ma pumuā ne fäeag Pasefika aier‘āk ma a‘fūmou‘āk ‘e foho ma ‘e rē puer ne matanitū ta
- Famori ‘oris ‘inea ne la fäeag ‘e fäeag Pasefika a‘pumuā‘āk ka aier‘āk la tē pumuet ‘e maj ne rako ma ‘e ut garueaga
- Sākiroa tē ne a‘sok ‘e Niu Sirāgi ne iof‘āk se ‘on pumuā ne fäeag Pasefika ma ‘on la hāivāeag ne rogrog ne leum ‘e sākiroa tē ta

'Amnakit 'e 'on 2: A'ne'ne'akia sal ne la hāiasoagan ma resön ne ös se rak ne fäeag Pasefika ma se rak'āk tē ne a'sok 'e fäeag Pasefika

Pukepuke 'a fufula (fäeag Toag ta)

Sasap la mou se ta puḡk ti'ut, ka pulou –

Fäeag 'es fūḡ te'is iof'āk se avat ne la pō ta tēet hūn se huḡ konosi – 'is kop pḡu la 'es 'e ne'ne'it la kḡpit'akia 'os fäeag ta ma ao te' ne sal 'atakoa ne la rakoa ma hāiväegan la pō la 'os fäeag ta la se mao.

'E 'os la gargarue la 'ut'akia 'on a'pumuḡ'āk ne fäeag Pasefika 'e Aotearoa se rere, 'amnāk te'is kop la 'es hāiasoag fakmonē ma hāiasoag fakgarue la 'ut'akia se muḡ 'amnāk ma sal ne famori pō la a'es'ao'āk la rakoa, ne rak tē 'e, fäeag Pasefika. 'E av ne fäeag Pasefika la 'ut'āk se rere 'oris pumua, la ma 'on pā 'eset 'e famori la rakoa fäeag Pasefika 'e ut rakoga, pure'aga ma nohoga. Ka ne iḡ tē leleit ne ma 'on sal fo'ou ma'oi 'e 'on 'ihete' ne pō la a'es'ao'āk se 'on la rak ma rak'āk ne fäeag Pasefika 'e ut rakoga, pure'aga ma nohoga ne pō se' ma la a'ne'ne'āk ne a'ti'āk ka kat a'noa ra la fup'āk a'fo'ou.

La a'sokoa tēkæ te'is, kop la:

- ös sal fakgarue lelei se rak ne fäeag Pasefika 'e maj ne rako ma pure'aga la hāiasoagan famori la pō la 'ut se muḡ ka sok'āk ma kikia 'oris rako;
- 'es 'e sal fakgarue ne osim 'e a'hæe potsusunu ma ræe tē sousou la pō la sal fak rak ma resön ne mou se rak'āk tē ne a'sok 'e fäeag ruḡ ne 'e fäeag Pasefiket ma tä'mänie la hāila'oag ma fäeag faktēmamfuḡ ma ag fakhanuḡ 'on lelea' rak Pasefika, ka la rē a'tatḡu se lelea' 'atakoa; ma
- ao potoa ma a'sokoa pā 'es 'on famori la pō 'e resön ma hāiasoag 'es'ao lelei la hāiasoagan 'inea, ma pot ma majḡu 'on famori se a'es'ao'āk ne fäeag Pasefika

Matanitū ta ma pure'aga te'is gargarue la a'sokoa 'amnāk te'is 'e sal 'i:

- Nā ne väeag fakmonē la fup'akim resön ma kḡugarueag ne la rak'āk tē 'e fäeag ruḡ ne 'e fäeag Pasefiket ma tä'mänie ne la kamat 'e fḡu 2022 [MOE]
- Fup'akim sal fakgarue ne ma 'on maj tūtū ne hāigarueag la a'hele'ua resön ma rak'āk tē [MOE]
- Pure'aga 'oris la hāigarueag ma ut rakoga ma ut rakoag lamlama la osia ma a'sokoa resön ma kilas ne aier'āk fakgarue 'e fäeag Pasefika 'e laloag ne pure'aga se lelea' rak ne täe 'e Secondary [pure'ag ne pō hāiasoag 'e MPP]

- Hāiasoag ma väeag fakmonē se Centre for Pacific Languages la pō la ös ma a'sok resön ma kilas 'e fäeag Pasefika ne kat a'noa tōḡ 'e ra [MPP]
- A'pumuḡ'āk ne väeag fakmonē ne nā se resön ne a'sok se famör mamfua ma 'e laloag pure'aga ka ne iof'āk se 'on la put ma rak'āk ne fäeag Pasefika (a'ti' se' se fäeag ne hat la mou se pure'ag ne Niu Sirḡgi) [TEC, MoE]

La hāiasoagan la a'sokoa tēkæ te'is 'amis täla ṣakiroa 'on la pō la:

- Osim prokaräm ne la 'es'ao se rak'āk ne fäeag Pasefika ne la hāisok'akigen lelea' mamfuḡ ne 'inea fäeag ta se lelea' ne rakoa fäeag ta [MPP]
- Fup'akim hāikḡinagag ne'ne' ma maj ma kḡugarueag ne mou se fäeag Pasefika ne täe 'e laloag Pasefiḡk ta ma ṣakiroa 'on la pō la hāigarueag ma iris la osim ma a'es'ao'akia resön fo'ou [MPP & MFAT la hāifäegag ma MOE 'e rēko tēkæ ne 'es'ao la hāifäegag sin]
- Hāiasoag ne ös ma iof'āk pḡu se famör ne pā rak ma fā' fakfoh la rak'āk fäeag Pasefika, a'ti' se la hāiasoagan 'oris la a'sok ne tēkæ ne mou se fäeag Fifis ta la pō la garue 'e maj te'is [MOE]
- A'ti'ua sal fak rak ma resön ne aier'āk fakgarue se rak'āk fäeag Pasefika 'e rak lamlama la a'ti'ua 'inea ne fäeag Pasefika se garue 'e maj ne rako, ma maj ne hōl'āk fäega, ma maj ne sui'āk fäega, ma maj 'e 'on rerege [MOE/TEC]

‘Os la ‘inea tapen ne garue ta sok a‘lelei:

- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma‘oi ne kilas lelei ka āf se rak‘āk ne fäeag Pasefika se fup tūtū ‘atakoa, hat tape‘ ma kilas ne a‘sok ‘e ut rakoga ne ‘e pure‘aga.
- La ‘ut ma kikia se rere famori ‘oris la pō la a‘es‘ao‘āk ne sal fak rak ne a‘fūmou‘āk fakgarue la rakoā fäeag Pasefika.
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma‘oi ne kilas ma resön ne a‘sok ‘e fäeag ruā ne ‘e ta fäeag Pasefiket ma tä‘mänie ‘e ut rakoag ‘on lä‘riri‘i ma ‘e ut rakoga.
- La ‘ut ma kikia se rere famori ‘oris la pō la rak la rē rak ‘e resön ma prokarām ne iof‘āk se ta fäeag Pasefiket.
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma‘oi ne lelea‘ rak ne ‘inea la fäeag ‘e ta fäeag Pasefiket ne ‘e fäeag Pasefiāk ma‘oi, a‘ti‘ se se iris ne rē rak ‘e ut rakoag ne rak‘āk tē ‘e fäeag ruā ne ‘e ta fäeag Pasefiket ma tä‘mänie.

- Famör ma‘oi la rak‘ākim ne iris pō la pō resön ‘es‘ao ka lelei ‘e ut rakoga, ‘e ‘oris nohoga, ‘e pure‘aga ma ‘e sal fo‘ou ne a‘es‘ao‘āk kompiuta.
- Lelea‘ rak ma künohoa ma‘oi pō la pō resön ‘es‘ao ka lelei se fäeag Pasefika ‘e ut rakoga.
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma‘oi ne lelea‘ ne rak fäeag Pasefiāk, hat tape‘ ma iris ne rak ‘e ut rakoga
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma‘oi ne lelea‘ ne rak tē ke ‘e ta fäeag Pasefiket, hat tape‘ ma iris ne rak ‘e ut rakoga
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma‘oi ne resön ma kilas ne a‘sok ‘e laloag pure‘aga, hat tape‘ ma resön ma kilas ne a‘fūmou‘āk fakgarue ‘e maj ne rako ne ‘e ut garueaga
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on la hāisok‘ākiāg ma rak‘āk ne fäeag Pasefika ‘e fup famorit se fup famorit

“Is kop pāu la ‘es ‘e
ne‘ne‘it la kapit‘ākia
‘os fäeag ta”

‘Amnakit ‘e ‘on 3: Osim tēkæe ma ‘amnāk ne fæag Pasefika la pō la a’es’ao’āk a’fuamamaū e sin, ma ‘e ut ma’oi hoi’āk

“A’māūr’ākia ma putua ‘ou fæag ta ‘e ‘ou fātu la se mao” (fæag Rotuam ta)

Fæag Pasefika pō se’ ma la a’pumuā’āk ma fup lelei ka muāk ‘e laloag kahunohoga ma kurotu ‘e Aotearoa, ka ne nōnō ka fæag ‘i kal a’pumuā’āk ma a’es’ao’āk ra ‘e ut hoi’āk ‘e ‘on rereg, ‘is tāla ræe se mamaū ma noanoa mafmaf la agtāu se ‘os fæga ‘e ‘os laloag kahunohoga ma kurotu. ‘Os sal fakgarue ne mou se fæag Pasefika kop la hāisoag se a’es’ao’āk ne fæga ‘e laloag kahunohoga ma pure’aga ma ‘e ut tūtū ‘e ‘on rereg ne kan’āk vahia – Matanitū ta, hāikainagagat ma hanue tū, maj ne rako, maj ne foar nus ma rogrogo, rotu, ut sære ofrau ma ut garueaga.

La a’sokoa tēkæe te’is, kop la:

- fæag Pasefika la no’ākim ‘e tēkæe ne mou se fæga (fæag ne ‘is ræe ‘e te’ ne terāni – faki’oga / puk foar rogrogo / foar ne rogrog fak pesnese);
- Sākior la ræe sal la pō la fæag Pasefika la ræe a’vavhiān, la a’pumuā’āk ma a’es’ao’āk ‘e tēkæe tūtū ne fæag Fifis ta tā a’es’ao’āk a’fuamamaū, a’ti’ se’ ‘e ut garueaga ma maj ne rako;
- Hāisoag se kahunohoga la rak’ākia ma sok’ākia ‘oris fæga ‘e laloag nohoga;
- Fā, ma a’pumuā’āk, ma hāisoag fakmonē se maj ne foar nus ma prokarām ne a’sok ‘e fæag Pasefika; ma
- A’sok la maj ma ut garueag ne hōl’āk ma sui’āk fæag la pō a’vavhiān ka a’sok a’lelei ‘oris garue

Matanitū ta ma pure’aga te’is gargarue la a’sokoa ‘amnāk te’is ‘e sal ‘i:

- Hōl’āk ne rogrog ne mou se COVID19 se fæag Pasefika la pō la pure’ag Pasefika la mār lelei, la noh pār ka ū, ma la noh hāisok’ākia se rogrog ne mou se ‘af’af ta [MPP]

- A’sok ne ‘amnāk fakgarue te’is Ngā Reo o Tāmaki Makarau (Auckland Languages Strategy) ne ōs la putua ma a’ne’ne’ākia fæag Pasefika [COMET]
- Hāisoag fakmonē se maj ne foar nus ‘e fæag Pasefika – Pacific Media Network [MCH]
- Ōs resōn la hāisoagan pot fakgarue ‘on famör rē rako ‘e ut rakoag ‘on lā’riri’ pāu ma ut rakoga la pō la iris la sur’ākia ‘inea fakfamor fak Pasefika, fæga ma ag fakhanua se ‘oris resoni ma kilasa ‘e sal fakgarue te’is Tapasā (cultural competencies framework for teachers of Pacific learners) [MOE]

La hāisoagan la a’sokoa tēkæe te’is ‘amis tāla sākiora ‘on la pō la:

- A’ti’ua ‘on ma’oi ne kaurueag ma ut rakoag ne rak’āk fæag Sa’moa ta ma fæag Toag ta ‘e sal fakgarue ne rak’āk tē ‘e fæag ruā ne ‘e fæag Pasefika ma tā’mānie la hāisoagan a’es’ao’āk ne fæag Pasefika ‘e rako [MOE]
- Fup’āk ma af’āk ne puer’āk lelei ‘e rēko pā ‘es fakgarue ne mou se ‘on la hōl’āk ne rogrog pumuā ka ‘es’ao se fæag Pasefika ‘e maj tūtū ne hat se matanitū ta [MPP]
- Hāisoag fakmonē se rogrog ma prokarām ne a’es’ao’āk fæag Pasefika ka a’sok ‘e maj foar nus ofrau [MCH]

- A’ti’ua ‘on ma’oi ne rogrog ma prokarām ne leum ‘e pure’aga ka hāe’āk se sal fo’ou ne a’es’ao’āk kompiuta ka ne iof’āk se rak ma a’es’ao’āk ne fäeag Pasefika [pure’ag ne pō hāiasoag ‘e MPP]

‘Os la ‘inea tapen ne garue ta sok a’lelei...

- La ‘ut ma kikia se rere ‘on la a’es’ao’āk ne fäeag Pasefika ‘e sal ma prokarām ne foar nus ma rogrog ma ‘e sal fo’ou ne a’es’ao’āk kompiuta.
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne famör Pasefiäk, hat tape’ ma lelea’ haharagi, ne rak’akim ne iris pō ka ‘oaf la fäeag ‘e fäeag Pasefika ‘e laloag ne maj ne rako / ‘e kaumane’a / ‘e so’ ‘oaf’ofa ma kato’aga
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne maj fak matanitū ne a’sok la rogrog pumuä ka ‘es’ao la hōl’āk se fäeag ne hat la mou se pure’ag ne Niu Siragi ma se fäeag Sa’moa ta ma fäeag Toag ta
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne famör ne rak’akim ne iris pō ma pō rogrog pumuä ofrau ‘e fäeag Pasefika
- Fäeag Pasefika no’ a’fuamamaū ‘e ut ma tēkæe tūtū ne sæe ofrau se famori fak se ‘e faki’oga, puk foar rogrog, ma tē tū hoi’āk
- La ‘ut ma kikia se rere ‘on ma’oi ne famör ne pō la fäeag ‘e fäeag Pasefika

“A’mäür’akia ma putua ‘ou fäeag
ta ‘e ‘ou fatu la se mao.”

**“Fäega a’ne’ne’ia ‘os va’a se pear ne
‘os tēmamfua fupu e ma ‘os ag
fakhanua. A’hoi ‘os fātu ‘e rērē
ne ‘os aga ma tape’ma
se hāisok’ākiget ma
hāikāinagagat se
‘os tēmamfua.”**

ROGROG NE FÄEAG PASEFIKA ‘E PURE‘AGA

**“Ara taetae bon kinakira”
(Fäeag Kiribati)**

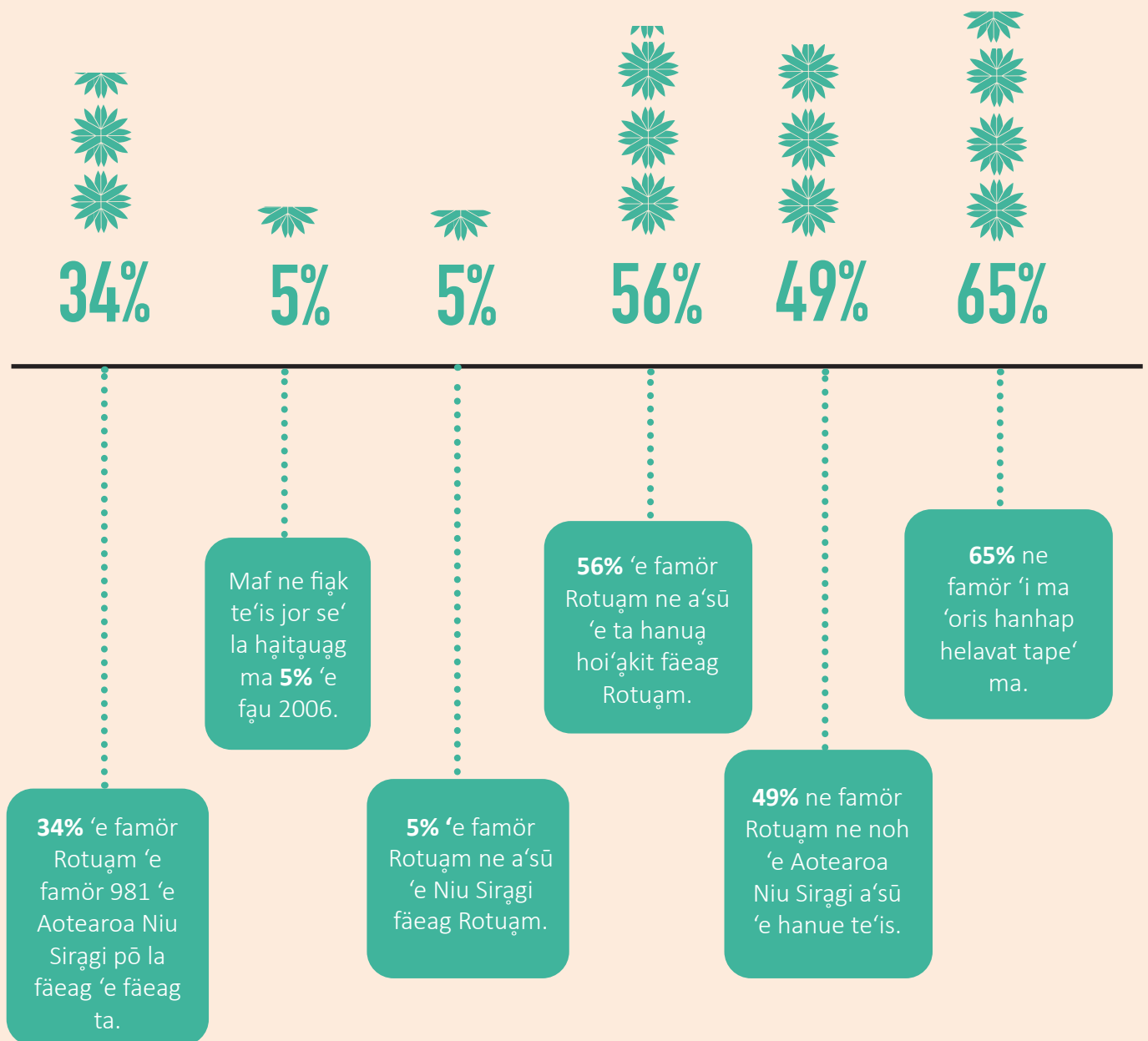
‘Os fäega, ‘os ‘inea ne sei ‘isa

Rogrog ne fäeag Pasefika ‘e pure‘aga ‘amnāk‘āk la sui‘āk a‘tafan ‘on fūfū ne fäega, ökök ma noanoa ne tāopea fäega, ma sal ne pō la hāiasoagan fäeag tūtū ‘atakoa ne af‘āk se laloag ne ‘Amnāk Fakgarue ta (Strategy). Rogrog ‘i osim ma hūn‘āk se hāifäegag ne a‘sok ma lelea’ ne pel‘ākia fäeag Pasefika ‘e pure‘aga ma kūtūnā‘iāg ne pure‘aga, ma la kamatag leleit se ‘on la osiāg ne ‘Amnāk Fakgarue ne Pure‘aga ‘e rēko Fäeag Pasefika.

Fäeag Rotuam ta

“Os fäeag ta tēfakhanisit ma kop la rak’āk ‘e laloag hanue ta, la se mao ‘e ta av”

La hqigtqug ma famör 1,500 ‘es ta, ne ‘inea la fäeag Rotuam, tä noh ‘e Rotuma ‘e ‘on ‘ihete’.

**Famör Rotuma tæe mea‘mea’
se’ ma ‘e kãufamör ne sãkior
ma kel’ãk ne kop la pō hãiasoag
la a’mãür’ãkia, sasapoa ma
sok’ãkia fãeag ta ‘e ‘amnãk
fakgarue te’is ‘Os Fäega, ‘Os
Tēfakhanisi, ‘Os Fūag Rī**

Rotuma, ma ‘ãtmot riri’ tütü ne fū kãlua, hat se pure‘ag fak matanitü ne Fiti. Iã ‘esea ta kãufamorit ne pō ma ‘ut’ãk se rere ‘on ma’oi ne lelea’ ne pō la fãeag Rotuãm kamatam ‘e hat famorit ne a’sok ‘e fãu 2006. Gasav ne Fãeag Rotuãm ta a’sok mumuã ‘e 2018.

Ka fãeag Rotuãm ta sãkirom ‘e UNESCO MA rãe ne fãeag ta mamãr’ãk la agtãu noanoa ma te’is UNESCO af’ãk ag’esea ma fãeag ne hat la endangered languages.

Hãiasoag se garue ‘on pure‘aga la
a’mãür’ãkia ma a’ne’ne’ãkia ma
sok’ãkia fãeaga

‘E hāifäegag ne a’sok hün se
‘Os Fäega, ‘Os Tēfakhanisi,
‘Os Fūag Rī, pure’ag Rotuma
rak’ākim ‘oris a’häe ma pā
‘ese ‘e rēko tēkæe ne hat
se ‘amnāk ti’ folu. Tē ‘i tāla
rak’āk salan hāifäegag ma
hāigarueag ne la sok’ākiof
se muā ‘e ‘Amnāk Fakgarue
ne Pure’aga ‘e rēko Fäeag
Rotuām ta. Tēkæe ‘i hat tape’
ma:

‘Amnakit ‘e ‘on 1: ‘Inea ‘on pumuā ma ‘es’ao ne fäeag Rotuām ta ‘e Aotearoa

- A’pumuā’āk ne Fäeag Rotuām ta ‘e
fau ‘atakoa ta ‘e rogrog ma ‘amnāk
ne forās’āk ‘e maj ne foar nus ma
rogrogo
- Hāiasoaga se lelea’ ne hōl’āk fäega
- Hā’ua tēfakhanis ne fäeag ta ‘e
ta kajanag hā’hā’ fo’out ne tū’āk
se’ ma a’es’ao’āk ne sal fo’ou la
tēfakhanis’ākia se fup famorit ne
tohim. Fakse language app, puk
hōl’āk fäeag pupu (dictionary)

‘Amnākit ‘e ‘on 2: A‘ne‘ne‘ākia sal ne la hāiasoagan ma resōn ne ōs se rak ne fāeag Rotuam ta ma se rak‘āk tē ne a‘sok ‘e fāeag Rotuam ta

- Ōs la kaula‘oag haharagi la pō la hō‘ la ās se Rotuma la pō la rakoa fāeag ta ma ag fakhanua
- Garue ag‘esea ma lelea‘ puer ne maj ne rako la a‘t‘i‘ua resōn ne la pō la a‘es‘ao‘āk ‘e ut rakoag ‘on lā‘riri‘ pāu hele‘ se rak lamlama
- Hāiasoag fakmonē se ut rakoga la a‘sokoa Gasav ne Fāeag Rotuam ta
- A‘mah‘ākia ‘on la rak‘āk ma sok‘āk ne fāeag Rotuam ta ‘e hanue ta ka hāiasoag tape‘ ma se ‘amnāk te‘is ‘e resōn pān ma resōn ne af‘āk ‘e kompiuta

‘Amnākit ‘e ‘on 3: Osim tēkāe ma ‘amnāk ne fāeag Rotuam ta la pō la a‘es‘ao‘āk a‘fuamamaū e sin, ma ‘e ut ma‘oi hoi‘āk

- Camp ne iof‘āk pāu se rak‘āk ne ag fakhanua ma fāeag Rotuam ta se fup haharagi
- Tāunā‘ ne pure‘aga ne ‘es mak Rotuam, ma ut ne pār ka ū la pō la famori la a‘fai ma rakoa fāeag ta
- Rakoa rogrog, ma ag fakhanua ma fāeag ‘on pure‘ag Pasefika la a‘ti‘ua ‘inea ‘on famori ‘e rēko tēkāe ‘i

Hāiasoag se garue ‘on pure‘aga la
a‘māūr‘ākia ma a‘ne‘ne‘ākia ma
sok‘ākia fāega

Haisok'akiag ma 'Amnåk Fakgarue ne tore

Fäeag Pasefika, ma ag fakhanua, ma famori 'oris 'inea ne sei iris, la fup lelei ke nönö ka maj fak matanitü, ma maj ne iris hāgarueag ma, ma maj ofrau ne tore, la garuea ag'esea ma kahunohoga ma kahunohoga'ia ne pure'aga. 'On fūaga, 'Amnåk Fakgarue (Strategy) te'is hāila'oag ma hāiasoag se 'amnåk fakgarue Pasefiak his 'e matanitü ta. 'On la a'sokoag ne 'amnåk 'i tāla sui'akim 'e 'amnåk fakgarue te'is Pacific Languages Government Action Plan. Tēkæ he his ne kel'akim ne 'Amnåk Fakgarue (Strategy) te'is hāila'oag tapen ma 'amnåk fakgarue ne tore te'is af'ak sio 'e lopo.

Ministeri se Famör Pasefika

All-of-Government Pacific Wellbeing Strategy

- 'Ut'akia se muā pā 'es 'on famör Pasefika ne af'ak 'e rogrog ne mou se Lalanga Fou Report
- Pā 'eset 'e 'on 1: A'sok la fäeag Pasefika, Ag fakhanua ma famori 'oris 'inea ne iris sok'ak a'lelei se muā

Ministeri ne Rako

Action Plan for Pacific Education 2020-2030

- 'Amnåkit 'e 'on 1- Garue ag'esea la ao potoa ökök ma pā 'es 'on lelea' rak Pasefika ma kahunohoga
- Garue pumuā la osia foh fakgarue ne mou se rak'ak tē ne a'sok 'e fäeag Fifis ta ma ta fäeag Pasefiket ne 'e ta fäeag Pasefiket ma tā'mānie 'e ut rakoag 'on lā'riri' pāu ma ut rakoga

Statement of National Education and Learning Priorities

- A'sok la ut rakoag tütü 'atakoa la pār ka ū, sāe ofrau ka sāj 'e ag fesiā'ak famori ma hāipanāuga
- 'Es 'e a'hāe ma pā'es fak rak lamlam se lelea' rak 'atakoa, ma hāiasoag iris la hele' 'e tēkæ 'og 'e hāgarueagat ma 'oris kahunohoga, kāinaga ma pure'aga la osia ma a'sokoa kāinag resön ne rak ne hāila'oag ma hāiasoag se 'oris pā 'es fak rako, ma put 'oris 'inea ne iris, ma 'oris fäega ma ag fakhanua
- A'mea'me'an tēkæ tütü ne pō la tāopean māür fak rak 'on famori, hat tape' ma lelea' rak Māori ma Pasefika, lelea' rak ne fup 'af'af ne pipik ma lelea' rak ne kop la ma 'oris hāiasoag fak rakot

Tertiary Education Strategy

- Matanitü ta a'vāh fakgarue vāh la hāiasoag ma nā vāeag fakmonē se osiāg ne prokarām ma sal fak rak ne iof'ak se rak'ak ma rakoag ne fäeag Pasefika
- Ut rakoag lamlama noj la fū'ak ta 'amnåk ma garue ne la:
 - A'pumuā'akia fäeag 'on lelea' rak Pasefika ma Māori, ma osia tēkæ ma ut ne iris la pō la a'es'ao'ak ma putua fäeag 'i
 - Garue ag'esea ma ut rakoga, kahunohoga ma kāinaga, kahunohoga Pasefika, pure'aga ma maj fak garue la a'potsusunua lelea' rako la vāh'ak 'oris rako ma rak garue ma hōl a'vavhian se ut garuega

New Zealand Qualifications Authority

Takiala Pasifika 2020-2023 Action Plan for Pacific Learner Success

- Hāiasoagan lelea' rē rak ne rak'ak fäeag Pasefika
- Resön ne fäeag Pasefika ne lelei ka 'es'ao aier

Ministerī ne Ag fakhanua ma Koroa fakhanua

Pacific Media Network and Pacific languages broadcasting

- Hāiasoagan prokarām ne a’sok ‘e fāeag Pasefika

Maj ne Sākior tē fak Rako

Pacific Strategy – Driving Success for Pacific Learners 2019-2022

- Lelea’ rak Pasefika ‘inea a’lelei ne iris lelea’ Pasefiak ka majau se ‘oris fāega ma ag fakhanua

Ministerī ne Hāikāinag fak matanitū ma fakpesnes ma Hanua tū

Pacific Resilience approach

- ‘On la rak ma sasap ne fāeag ma agfakhanua fak Pasefika kel’akim la tēkāe pumuet ‘e hanua ‘atakoa (Hāifāegag ma Pasefiak ta: ‘e Reset to Resilience CAB-21-MIN-0401)
- A’māūr’āk ne fāega tae tēkāet ne hāila’oag ma ‘amnāk fakgarue ne fū’āk se maj ne te’is ‘e laloag Niu Sirāgi ne pō la garue ag’esea sin la hō’ lelei se Pasefiak ta tape’ ma.
- ‘Amnāk fakgarue ‘i Pacific Regional ma Pacific Country Four Year Plans.

Ministerī ne Māūr Fakforo

Ola Manuia: Pacific Health and Wellbeing Action Plan 2020 – 2024

- Hāiasoag la a’sok ma rē a’tatauen rogrog ne forās’āk ofrau se famör Pasefika ne iof’āk se māūr fakforo ma COVID-19 la pō la rogrog aier ka nonojo la hele’ se pure’ag Pasefika ‘e av ma sal nonoj ta.
- Tēkāe ne la ‘io sin: La hāiasoagan ma ‘ut’ākia se muā gargarue ne maj ne māūr fakforo ne la faktē’āk ag fakhanua ‘on famori ka ne la ‘inea ka taf tape’ ma se tē ne hāisok’ākigen famör Pasefika, ‘oris ag fakhanua, rāe tē ma māūr lelei la pō la a’hele’uen tē lelei se famori.

Maj ne matā’ se Ministā Puer ne Matanitū ta ma Tāunā’ ‘on Ministā

Child and Youth Wellbeing Strategy

- Lā’riri’i ma haharāgi noh ‘oaf’oaf ka māūr ne’ne’ lelei (putua ‘oris huāg to’a ma huāg vahiā rōt’āk tē la pō ‘e māūr lelei ‘e hanhap ne a’hāe)
- Lā’riri’i ma haharāgi rak ma fupfup lelei (hāisok’ākia a’lelei, ma ‘ut ma kikia se muā ‘oris māūr fak rako, ‘es ‘e ‘inea ma poto la a’ne’ne’ākia ‘oris huga la pō’ia tē ‘atakoa ne ‘oris huga katu)
- Lā’riri’i ma haharāgi noh āf’āk, ka faktē’āk ka hāisok’ākia (sai ‘e ag ne fesia’āk ma a’tū’āk famori, hāisok’ākia ma ‘oris ag fakhanua, fāega, mā ma pilifi ma ‘oris ‘inea ne iris, noh āf’āk ma a’pumuā’āk ‘e laloag kahunohoga, rako, pure’aga ma tēkāe te’is online)

Tāunā’ Ofrau ne Matanitū ne Rān te’

Sustainable Development Goals

- A’sok la famör ‘atakoa la pō la ‘es vāeag ‘e rako ne la sāe ofrau ka rē a’tatau
- A’sok la famori la māūr ne’ne’ lelei ka a’pumuā’āk māūr lelei ‘on famori ‘e fup tūtū ‘atakoa

A'sokoa, Mata'ua ma Sākior Hoi'ākia

‘On la a’sok ne ‘amnāk fakgarue te’is la pō hāiasoag ‘e sal fakgarue te’is Pacific Language Government Action Plan. Sal fakgarue te’is tāla a’fo’ou ‘e te’ ne fāu la af’ākia garue ma vāeag monē fo’ou ne pō ma a’sok. Tēkāe te’is pō ma a’vahinaen ‘on la tār ma ao pot ne tē la agtāum. Avat ne vāe se garue ‘i la tū, ka ne la hāitāuag ma ‘on noanoa ne garue ta. Tē te’is a’sok la pō la a’hāe ma prokarām fo’ou la pō la sākior ma ās’āk ma ao pot a’lelei. La’la’ ne garue la sākior ma foh’āk ‘e sal ne af’āk sio ‘e lopo:

‘Os Fāega, ‘Os Tēfakhanisi, ‘Os Fūag Rī	
A’fo’ou ne ‘amnāk fakgarue te’is Pacific Languages Government Action Plan ‘e te’ ne fāu	
2023	A’vāh ma kamat a’sokoa Strategy & Action plan A’fūmou’āk tēkāe ne garue la foh’āk sin
2024	Sākior hoi’āk ma hāe’āk garue fo’ou ne no’ākim ‘e Vāeag Monē fak Matanitū ta- Budget 24
2025	Sākior hoi’āk ma hāe’āk garue fo’ou ne no’ākim ‘e Vāeag Monē fak Matanitū ta- Budget 25
2026	Sākior hoi’āk ma hāe’āk garue fo’ou ne no’ākim ‘e Vāeag Monē fak Matanitū ta- Budget 26
2027	Sākior tēet ‘e Vāeag Ruā ne Garue ta Sākior ma a’tatāu’āk la’la’ ne garue ta se tēkāe ne a’fūmou’āk la foh’ākia la’la’ ne garue ta (rogrog ne mou se hat famör ta, rogrog ne mou se sākior tēet se fāeag Pasefika)
2028	Sākior hoi’āk ma hāe’āk garue fo’ou ne no’ākim ‘e Vāeag Monē fak Matanitū ta- Budget 28
2029	Sākior hoi’āk ma hāe’āk garue fo’ou ne no’ākim ‘e Vāeag Monē fak Matanitū ta- Budget 29
2030	Sākior tēet ‘e Vāeag Ruā ne Garue ta Sākior ma a’tatāu’āk la’la’ ne garue ta se tēkāe ne a’fūmou’āk la foh’ākia la’la’ ne garue ta (rogrog ne mou se hat famör ta, rogrog ne mou se sākior tēet se fāeag Pasefika)
2031	Kamat osia ‘Amnāk Fakgaruet ne la tohim sin
2032- 2033	Sākior hō’ se ‘Amnāk Fakgarue ta la rak’āk salan tēa’ het ne tohim sin

Väeag Hąiasoagat ‘e ‘on 1 (Annex 1): UNESCO Classifications

Maj ofrau te‘is UNESCO a‘es‘ao‘āk ‘e tēkăe siąv la sakiroa ta fäegat la ‘inean ne tapen ‘on mamar ne fäeag ta ‘on mafmaf la mao ma ‘on mah ma pörpör ne garue ne kop la a‘sok la sasapoa fäeag ta. Iris a‘sok tēkăe ‘atakoa ‘i pō ‘e ne ‘eagke‘ea tēkăe ‘eseat la pō la sakiroa ma rē purean la‘la’ ma fūfū ne ta fäegat

Tēkăe siąv ne a‘es‘ao‘aki te‘is af‘āk sio:

Väega	Tēkăe la Sakiro
‘On fupfup lelei ne Fäeag ta	Rak‘āk ma sok‘āk ne fäeag ta ‘e fup favorit se fup favorit (ka fup famör tes tä a‘es‘ao‘āk ‘e fäeag ta)
	‘On ma‘oi ne famör ne hat se kaufamorit ne ‘on‘on fäeag ta
	‘On ma‘oi ne famör ‘e laloag kaufamorit ne pō la fäeag ‘e fäeag ta
	Ut ma tēkăe ne fäeag ta a‘es‘ao‘aki e ‘e ‘on ‘ihete’ (ka ut tes ta fäeag ta a‘es‘ao‘aki ma te ka fäeag ta a‘es‘ao‘āk a‘fuamamau ne ‘igkă’)
	‘On a‘a‘es‘ao‘āk ne fäeag ta ‘e ut ma tēkăe fo‘ou (te ka fäeag ta a‘es‘ao‘āk ‘e ut ma tēkăe fo‘ou fak se sal ne a‘es‘ao‘āk kompiuta – online ne social media)
	Puk ma resön ne a‘es‘ao‘āk se rak ma rak‘āk ne fäeag ta (resön ma kilas ne a‘sok ‘e fäeag ruą ne ‘e fäeag ‘eseat ma tä‘mänie ma tē ne la hąiasoagan fak se puku, puk hōl‘āk fäeag pupu (dictionaries), resön ne sui‘akia ‘on fă‘fă’ ma ‘ea‘ea ne fäega, fäeag pup fo‘ou ne fup‘āk ‘e av ne kop la fup‘aki)
A’hăe ma foh fak matanitū ‘e rēko fäeag ta	Răe tē fak matanitū ma fak ut garueaga ‘e rēko fäega ma foh fakgarue ne af‘aki e, hat tape’ ma ‘on fūfū fak matanitū ma a‘es‘ao‘āk ne fäeag ta (te ka ma ‘on foh fakgarue af‘āk ne ma ‘on răe tēet ne kat fäeag‘āk taf ra hün se fäeag ta; te ka la pō la hąiasoag a‘tatą se fäeag ta la hąila‘oag ma fäegat ne a‘es‘ao‘āk a‘fuamamau e; ne te ka famori măt ‘e a‘es‘ao‘āk ne fäeag ta.
	Răe tē ‘on famör ne hat la ‘on‘on fäeag ta (te ka lelea’ ‘atakoa ne hat se kău favorit ne ‘on‘on fäeag ta a‘pumua‘āk ‘oris fäeag ta ma pā ‘es la fäeag ta la a‘ne‘ne‘āk ne te ka iris kat kokon‘āk ra ne fäeag ta la mao ne iris ‘oaf ke la a‘es‘ao‘āk ‘e fäegat ne a‘es‘ao‘āk ofrau)
‘On mah ma pörpör ne garue ne kop la a‘sok la sasapoa fäeag ta	‘On ma‘oi ma ‘on lelei ne af‘āk ne fäeag ta (săkior la ‘inean nōnō ka ma ‘on puk sui‘āk fäefäega (grammars), ma puk hōl‘āk fäeag pupu (dictionaries), resön ne sui‘akia ‘on fă‘fă’ ma ‘ea‘ea ne fäega, puk ne păn ke ‘e fäeag ta, ‘on fup‘āk ne fäeag pup fo‘ou ma tē ‘es‘ao ne sasap ‘e sal fo‘ou ‘i audio recordings ma visual recordings)

Tēkăet ma pō la foh‘āk ‘e tohiąg ‘i 1 se 5, ka ne tohiget ‘e ‘on 5 fäeag ta hat la “păr ka ū” ma tohiąg te‘is ‘O’ fäeag ta hat la mao pąu. La tąună’ ma kotă pō la rak‘akim rogrog ofaut. Hat ma sakiro se rogrog ne mou se väevăe ne fäega ‘e tēkăe ne af‘āk sio ‘e: Language Vitality and Endangerment (unesco.org)

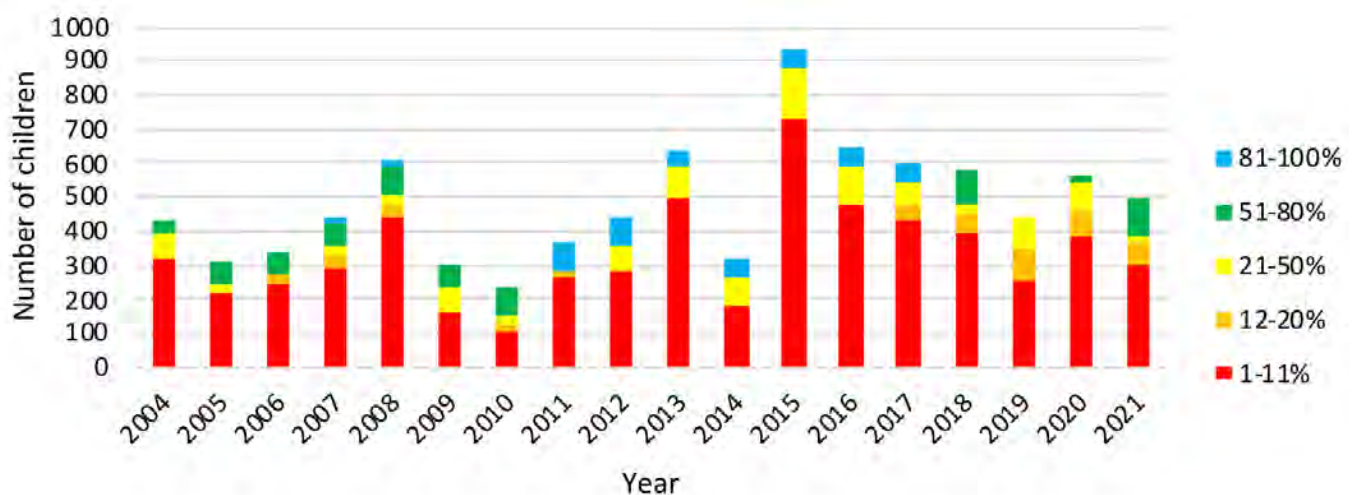
Väeag Håiasoagat 'e 'on 2 (Annex 2): 'On ma'oi ne lelea' rak ne sur'åk se ut rakoag ne a'sok rak'åk tē 'e fäeag ruā ne 'e ta fäeag Pasefiket ma tāmānie ma lelea' ne rak fäeag Pasefiāk 'e ut 'e 'on rereg 'e maj ne rako

Ut Rakoag 'on Läriri' pāu

Jaj 'i kel'ākim 'on ma'oi ne läriri' ne sur'åk se ut rakoag ne rak'åk tē 'e fäeag Pasefika ne 'e fäeag ruā ne 'e fäeag Pasefiāk 'eseat ma tāmānie. 'On sui'åk ne jaj ta kel'ākim tohiāg tūtū ne mou se 'on a'es'ao'āk ne fäeag Pasefika 'e ut rakoag 'on läriri' pāu. Fak se, 81-100% tā tohiāg lamlam paut ne mou se rak'åk tē ne a'sok 'e fäeag ruā ne ta fäeag Pasefiket ma 'on fūāga fäeag Pasefiāk ta a'es'ao'āk se rak'åk tē la haitāuāg ma pasān 81-100 'e av ne rako. 'E ut rakoag ne tā ke 'e pasān 1 – 11 iris ti' ke av fäeag Fifis ke ma a'es'ao'āk 'e fäeag Pasefika 'e av 'e 'on rereg.

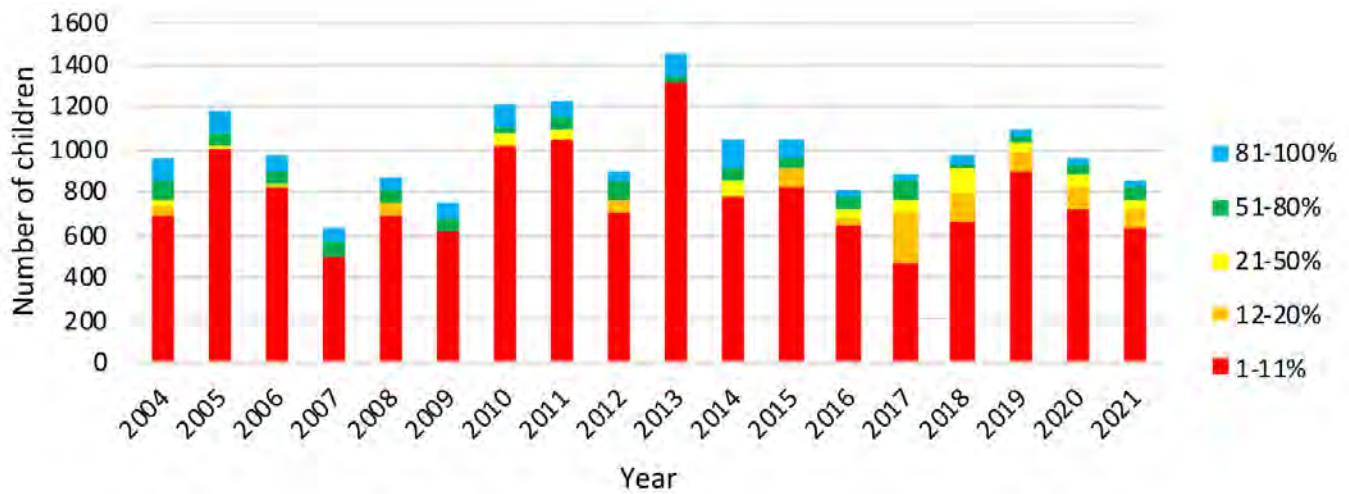
Note: Ut rakoag 'on läriri' pāu pō se' ma la a'sok 'oris rak'åk tē 'e fäeag Pasefiāk ma'oi, 'on fūāga läriri' 'e 'on rereg la pō se' ma la hat a'his se jaj tūtū 'i. Maf ne fiāk 'i nāam 'e ut rakoga 'e sal fakgarue te'is Annual ECE census se Ministeri ne Rako. Ministeri ta tuān'āk ke se ut rakoga la rak'ākim rogrog ma maf ne fiāk nonoj ta la pō la af'ākia maf ne fiāk nonoj ta 'e rogrog 'i.

Fäeag Tokelau ta

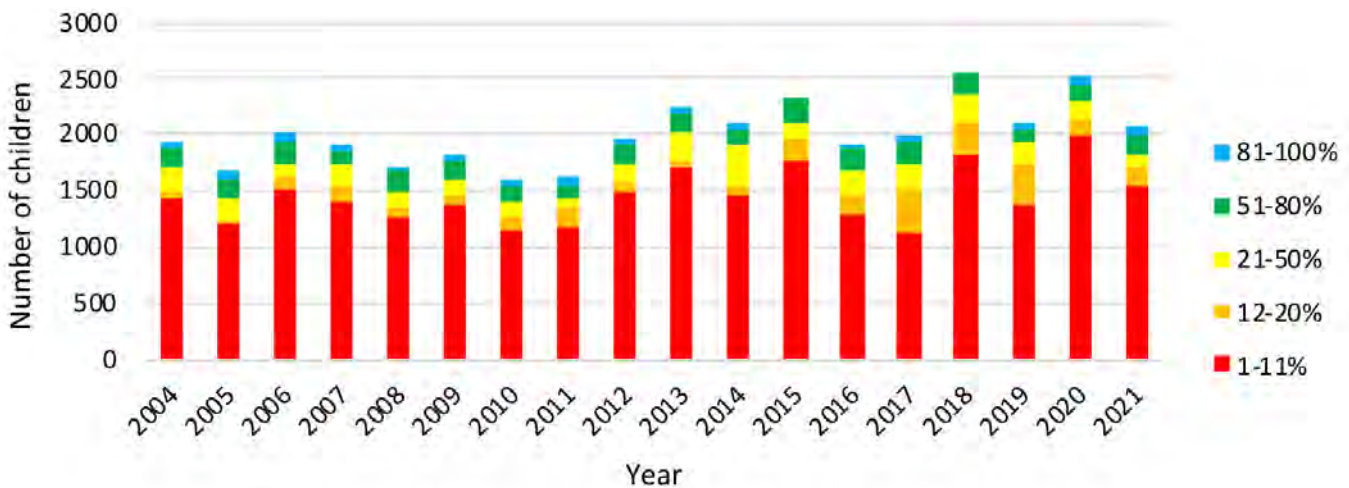
Jaj te'is kel'ākim 'on ma'oi ne läriri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'āk 'e fäeag Tokelau ta. Maf ne fiāk te'is lamlam se' ma 'e fāu 2015, ka ne ut rakoag ma'oi 'i a'es'ao'āk ke 'e fäeag Tokelau ta la haitāuāg ma pasān 1 – 11 ne av rako

Fäeag Niue ta

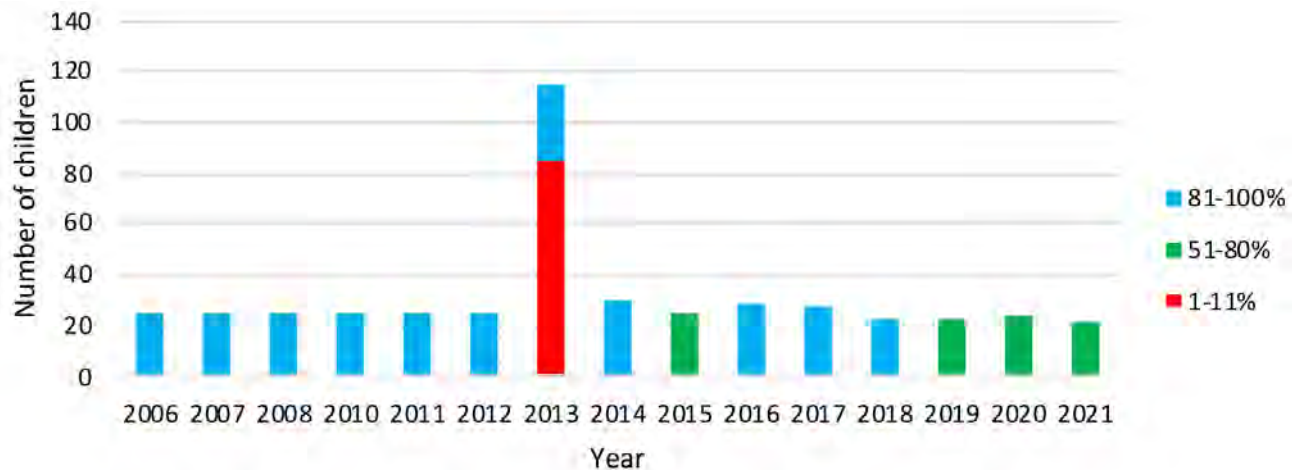
‘On ma’oi ne lä’riri’ ne rak ‘e ut rakoag ne a’es’ao’āk ‘e fäeag Niue ta jen a’ti’ ‘e 2004 se ‘on ‘ihete’. Maf ne fiāk ta lamlam se’ ma ‘e 2013, ka ne ut rakoag ma’oi ‘i a’es’ao’āk ke ‘e fäeag Niue ta la hāitauāg ma pasān 1 – 11 ne av rako. Maf ne fiāk ta tuk ma kikia se lopo kamatom ‘e fāu 2013, ka ‘on ma’oi ne lä’riri’i ne rak ‘e ut rakoag ne a’es’ao’āk a’fuāmamaū ‘e fäeag Niue ta ‘ut kikia se rere.

Fäeag Māori Kuki ‘Āirani

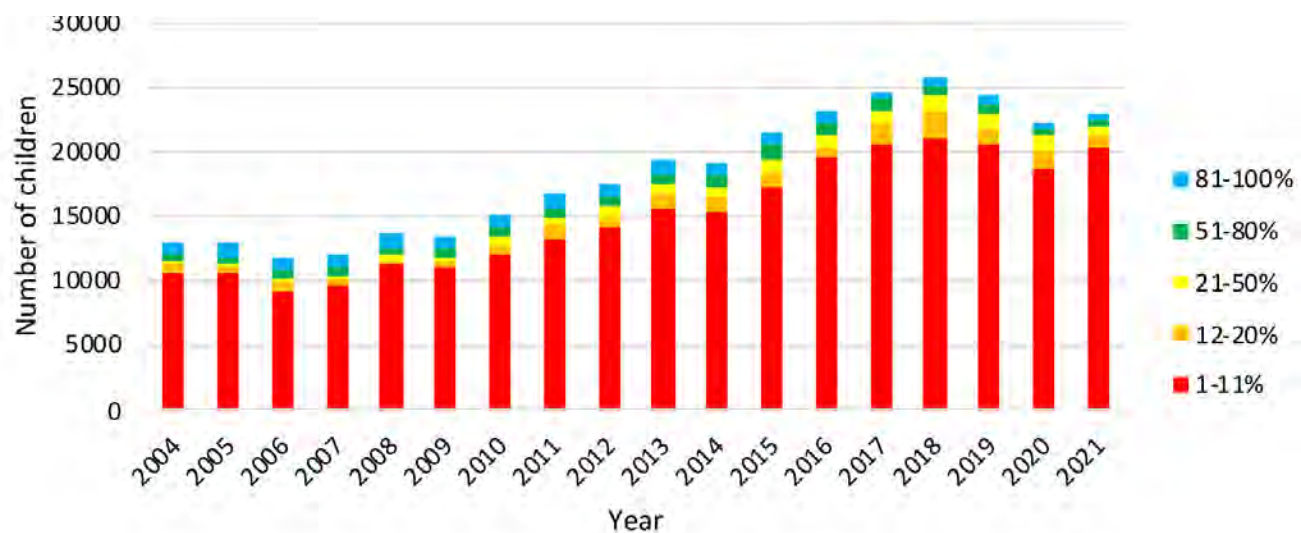
‘On ma’oi ne lä’riri’ ne rak ‘e ta ut rakoag ne a’es’ao’āk ‘e fäeag Māori Kuki ‘Āirani ti’ ke av nōnō ma ‘e rāi’ 1,500 se 2,000, ka ‘e fāu ‘e ‘on rereg maf ne fiāk ta hele’ ‘e rāi’ 2,500. Aier ne maf ne fika ‘ut mea’mea’ ke se rere ‘e laloag ne av ‘atakoa te’is, ka kat ‘es ra ta tēet kel’ākim ne fäeag ta a’es’ao’āk a’fuāmamaū ne ‘igkā’ ‘e ut rakoag ‘i.

Fäeag Pukapuka

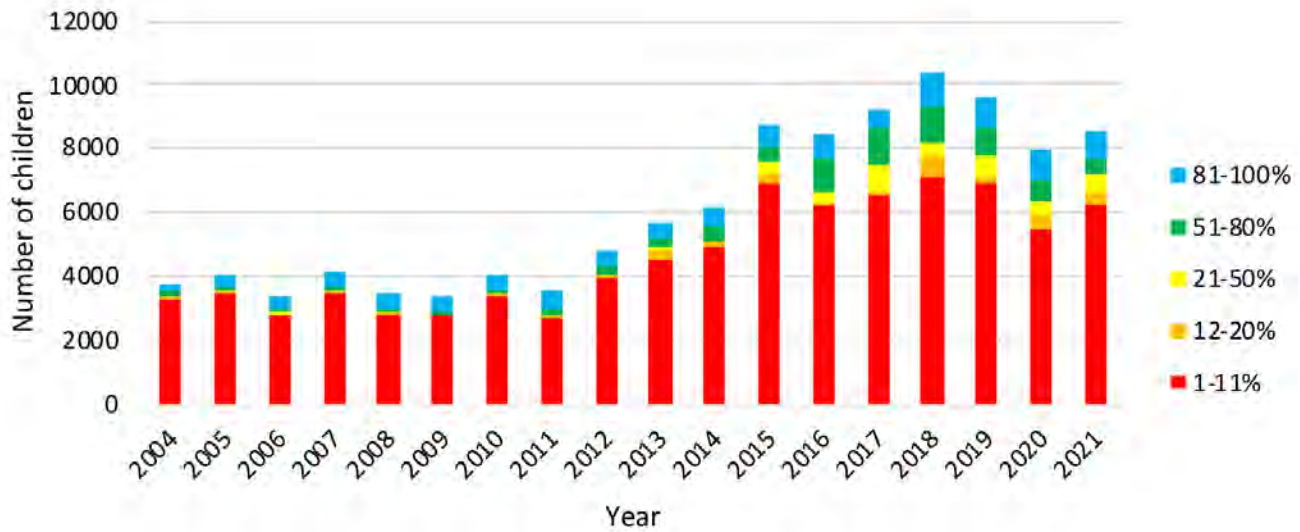
Jaj te'is kel'akim ne ma 'on ut rakoag 'eseat ne lä'riri' 25 rak sin ka ne 'oris a'es'ao'äk ne fäeag Pukapuka sir'äk pasân 50 ne av rako. 'E fäu 2013 maf ne fiäk te'is jor 'ihit ma 'el se' ma la hele'uen 'e räi' 120 ne rak tē 'e fäeag ta'ag. Kop la sākior hoi'äk se muā la 'inea a'tafan 'on hün ne jen 'ihit te'is ne sok 'e 2013.

Fäeag Sa'moa ta

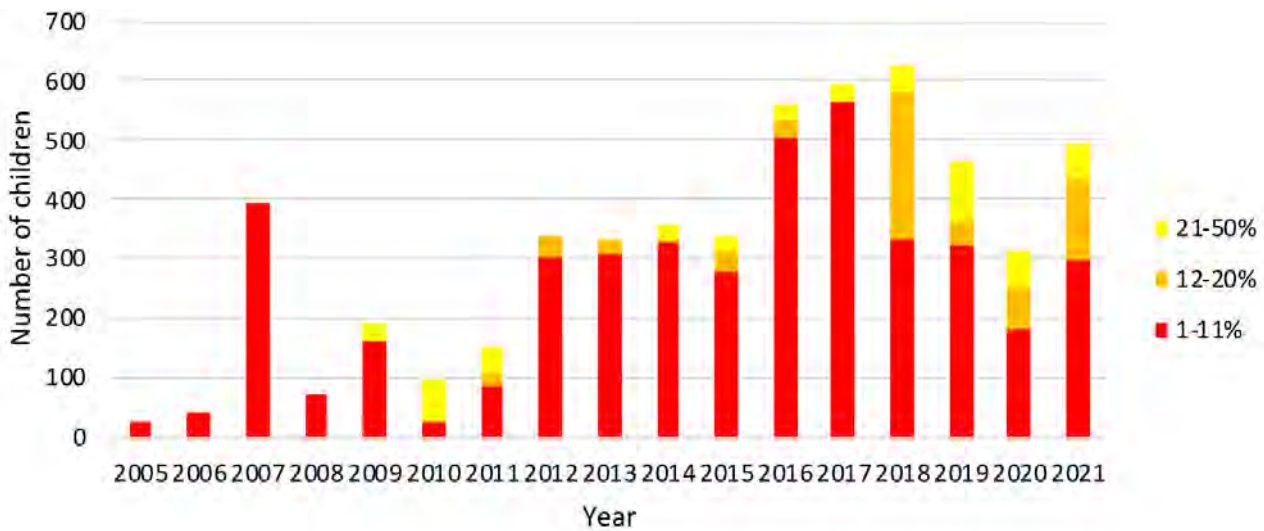
Jaj te'is kel'akim ne 'on ma'oi ne lelea' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Sa'moa ta 'ut kikia se rere ma hele' 'e fäu 2018 ka tuk ke se lopo 'e fäu ta'ag se fäu 2020. 'On ma'oi ne lelea' ne rak 'e ut rakoag 'i rak ke 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk ma ke 'e fäeag Sa'moa ta la haitauāg ma pasân 1 – 11 ne av rako. 'On ma'oi ne lelea' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk a'fuamamaū 'e fäeag ta (fak se Aoga Amata) nōnō tatāu ma 'e laloag av ta'ag, ka 'e ut 'e 'on rereg maf ne fiäk ta jor se' ka 'e ut 'e 'on rereg tuk ke.

Fäeag Toag ta

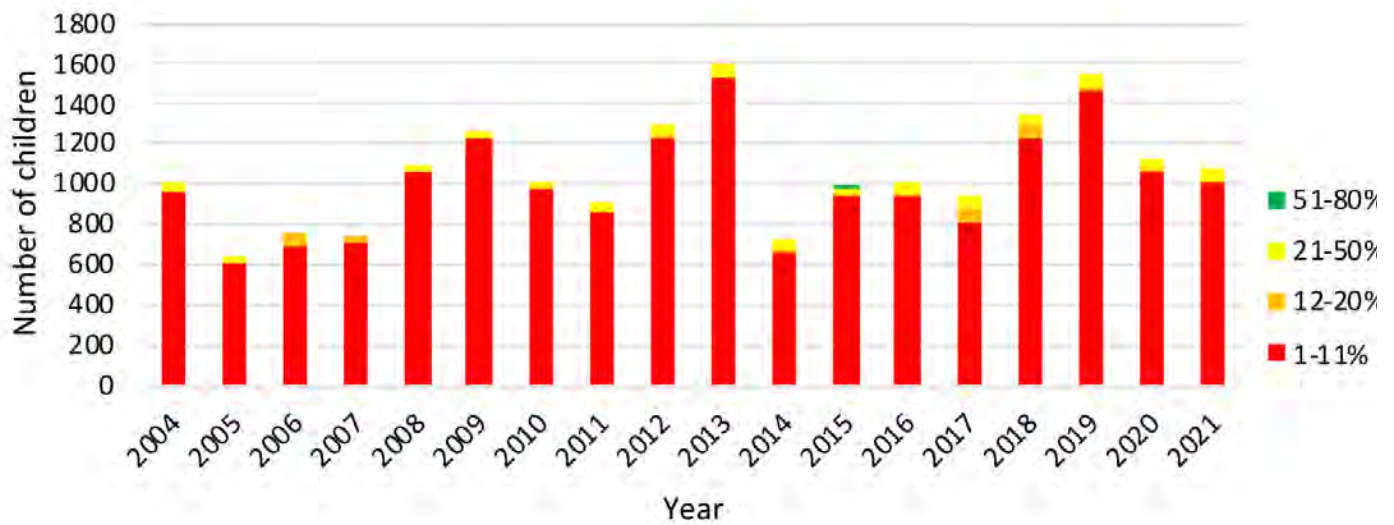
Jaj te'is kel'ākim ne 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'āk 'e fäeag Taoag ta 'ut ke se rere. 'On ma'oi ne lä'riri'i täe 'e ut rakoag ne a'es'ao'āk ma ke fäeag Toag ta la hāitauag ma pasān 1 – 11 ne av rako, ka ne kamatam 'e fāu 2015 maf ne fiāk te'is 'ut kikia se rere ka 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'āk a'fūamamāu 'e fäeag Toag ta la sir'āk 'e 50% 'ut tape' ma se rere.

Fäeag Tuvalu

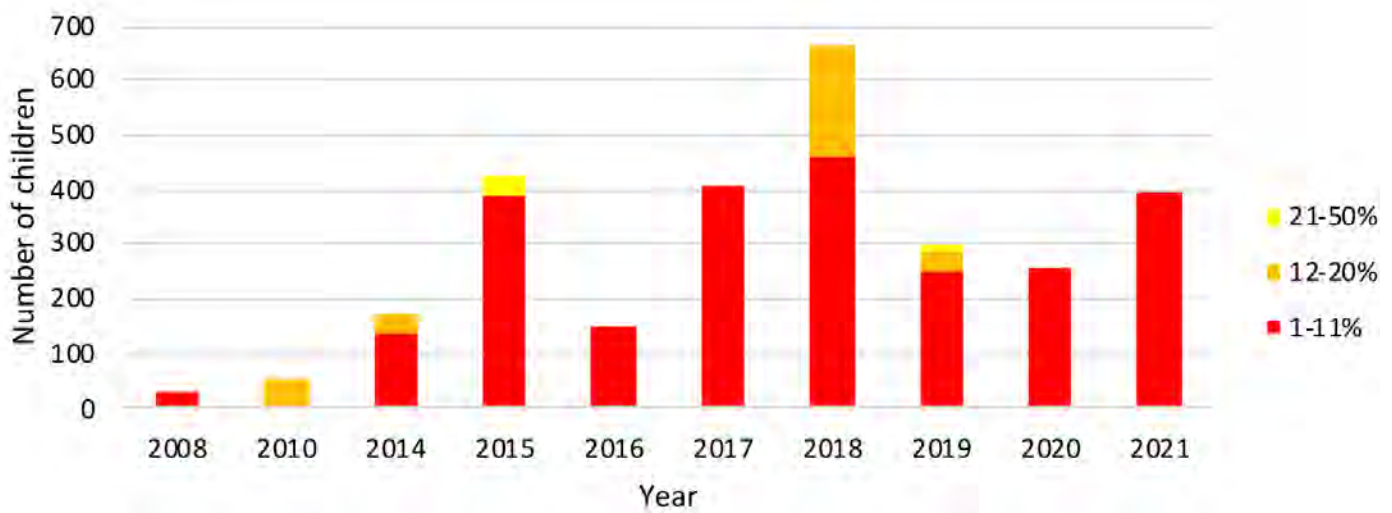
Jaj te'is kel'ākim ne 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'sok rak'āk tē 'e fäeag Fifis ta ma fäeag Tuvalu ne gat ma ke 'e fäeag Tuvalu ma tä'mānie 'ut ke se rere. Aier ne maf ne fiāk te'is tuk ke se lopo 'e fāu his ne ofiof, 'on ma'oi ne lä'riri' ne täe 'e ut rakoag ne 'oris a'es'ao'āk ne fäeag Tuvalu sir'āk 12% 'ut ke se rere.

Fäeag Fit ta

Jaj te'is kel'akim ne 'on ma'oi ne lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Fit ta jor ma tuk 'e fajut se fajut ka ne ma'oi ne lä'riri' 'og rak ke 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk 'e fäeag Fit ta la hajtauag ma pasân 1 – 11% na av rako.

Fäeag Kiribati

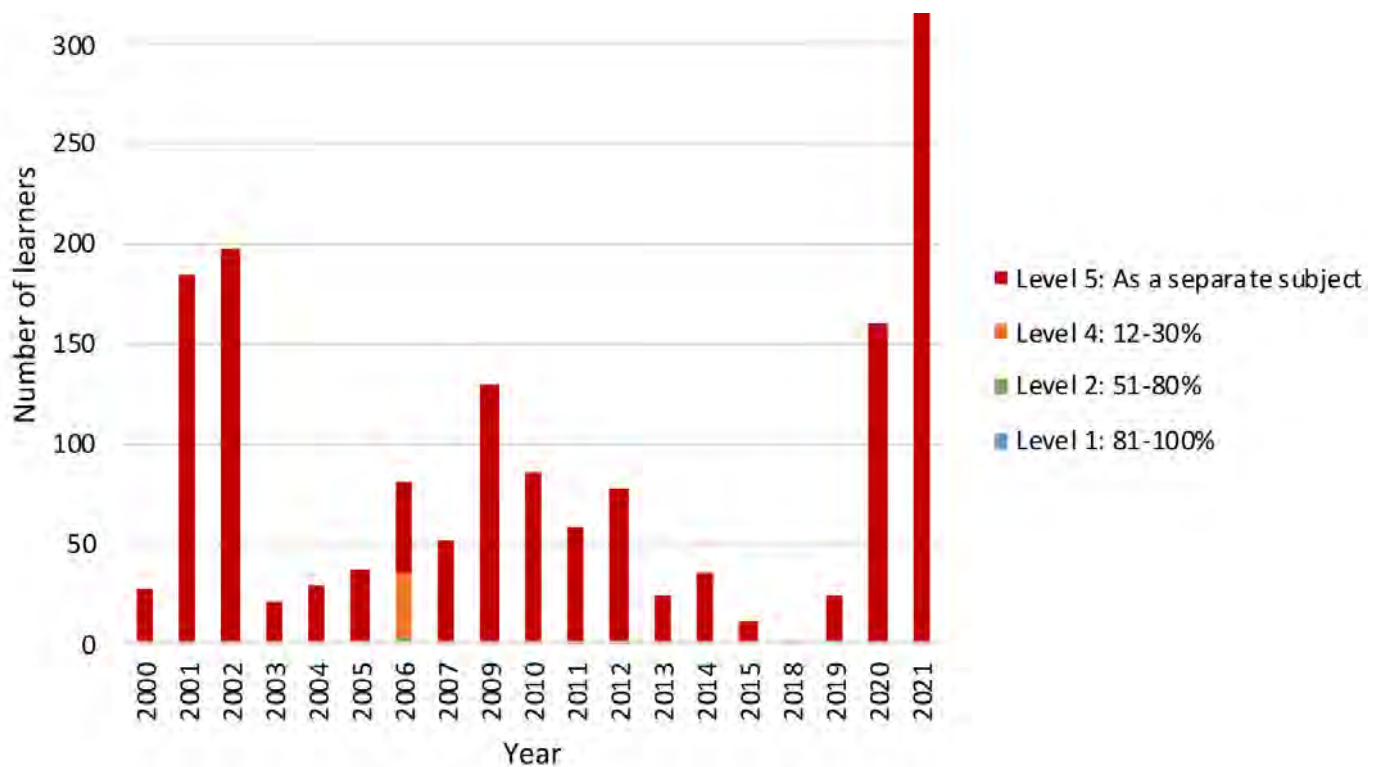

Ma'oi se' lä'riri' ne rak 'e ut rakoag ne rak'äk tē 'e fäeag Kiribati 'e fajut 2021 'e lä'riri' ne rak 'e fajut 2008, ka maf ne fiak te'is jor ma tuk 'e fajut se fajut. 'On ma'oi ne lä'riri' 'i täe ke 'e ut rakoag ne a'es'ao'äk ke 'e fäeag Kiribati la hajtauag ma pasân 1 – 11% ne av rako.

Rako

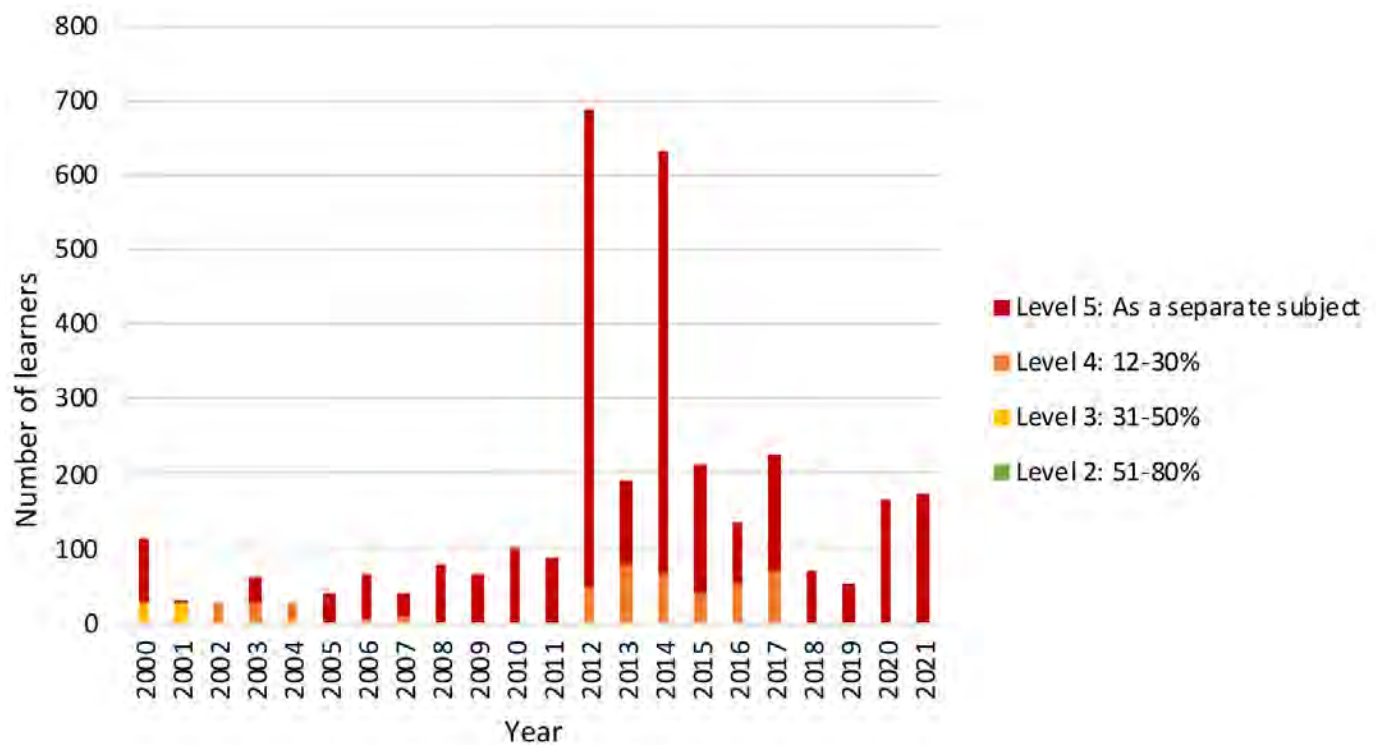
Jaj ‘i kel’ākim ‘on ma’oi ne lelea’ rak ne fā ‘oris asa la teak resön ‘e fäeag Pasefika, ne ‘e fäeag Pasefiket ma fäeag Fifis ta ma ‘e fäeag Pasefika ma tä’māne ‘e maj ne rako. ‘On sui’ākiāg ne jaj ta kel’ākim tohiāg tūtū ne mou se ‘on a’es’ao’āk ne fäeag Pasefika ‘e laloag ne kilas rum ta. Fak se, ‘Tohiget ‘e ‘on 1: 81 – 100% tæe ‘on tohiāg lamlam paut ne mou se rak’āk tē ma rak tē ne a’sok ‘e fäeag ruā ne ‘e fäeag Pasefiket ma tä’māne ka ‘on fūaga fäeag Pasefiket ne la a’es’ao’āki tæe a’es’ao’āk la rak’āk tē la haitauāg ma pasān 81 – 100 ne av rak’āk tē. Tēkæe te’is ‘āliāg’ākia kilas ne a’es’ao’āk ‘e fäeag ta la a’sokoa rak’āk tē, ka ‘eagke’ea resön ne rak’ākia fäeag ta se iris ne rako. ‘On fūaga, kilasa tāla rako resön fak se fika ma science ‘e ta fäeag Pasefiket, ka ‘eagke’ea ‘e fäeag Fifis ta. ‘E ‘on ruā ne utut ‘e foh te’is, ‘Tohiget ‘e ‘on 5: ‘e ta resön tū hoi’ākit ‘āligen ne resoni iof’āk pāu ke se rak’āk ma rak ne fäeag ta, ka ‘eagke’ea la ao potoa ta salat la a’es’ao’ākia fäeag Pasefiket ma fäeag Fifis ta ne fäeag Pasefiket ma tä’māne la rak’ākia ta kajanag resön hoi’ākit.

Fäeag Tokelau ta

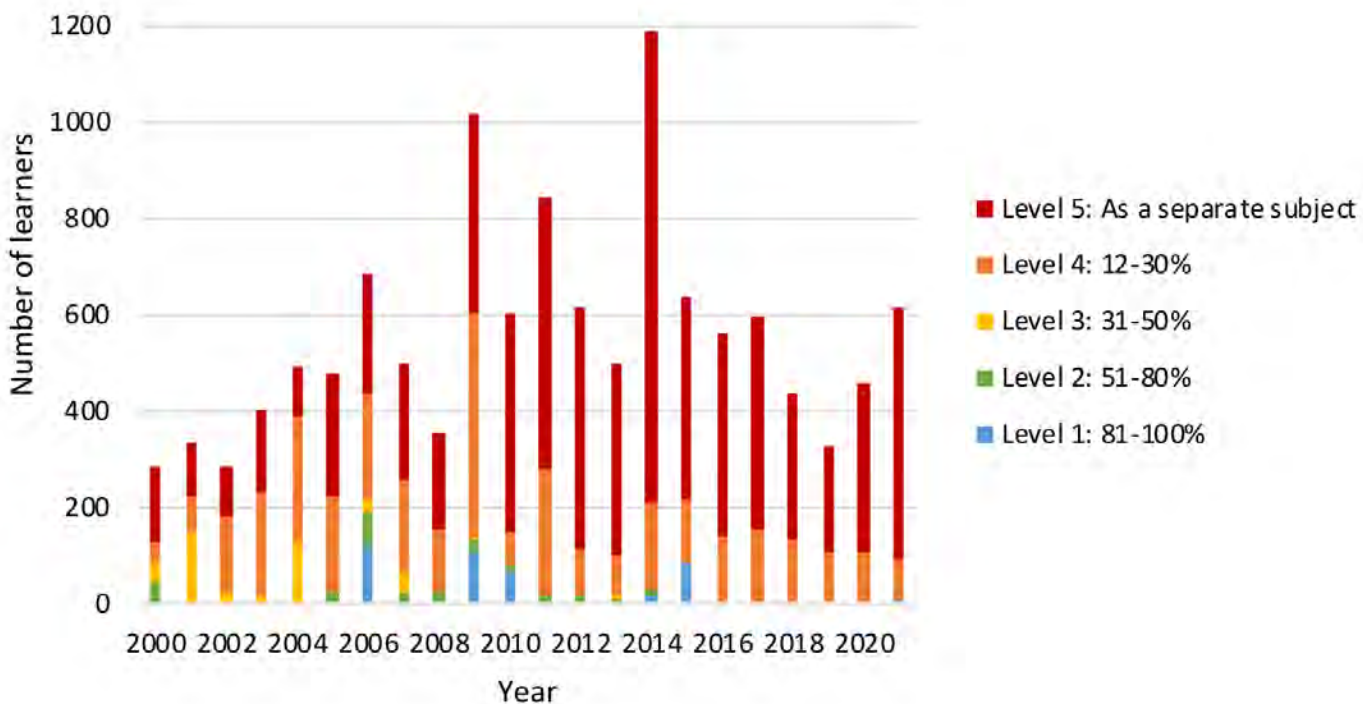
Jaj te’is kel’ākim ne fäeag Tokelau ta a’mou vāe ma rak’āk ‘e ta resön ne kilas hoi’ākit ka ‘eagke’ea ‘e kajanag rak’āk tēet ne a’sok ‘e fäeag ruā ne ‘e fäeag Pasefiāk ‘eseat ma tä’mānie. Ka ‘e fāu 2006 sal fakgaruet fup’ākim la pō la fäeag Tokelau ta la a’es’ao’āk ag’esea ma fäeag Fifis ta la a’sokoa rak’āk tē ne a’sok ‘e fäeag ruā ‘i, ka ne pō se’ ke se tohiget ne tæe ‘e lop pāu (tohiget ‘e ‘on 4), ne a’mou a’es’ao’āk ke ‘e fäeag Tokelau ta la haitauāg ma pasān 12-30 ne av rako.

Fäeag Niue ta

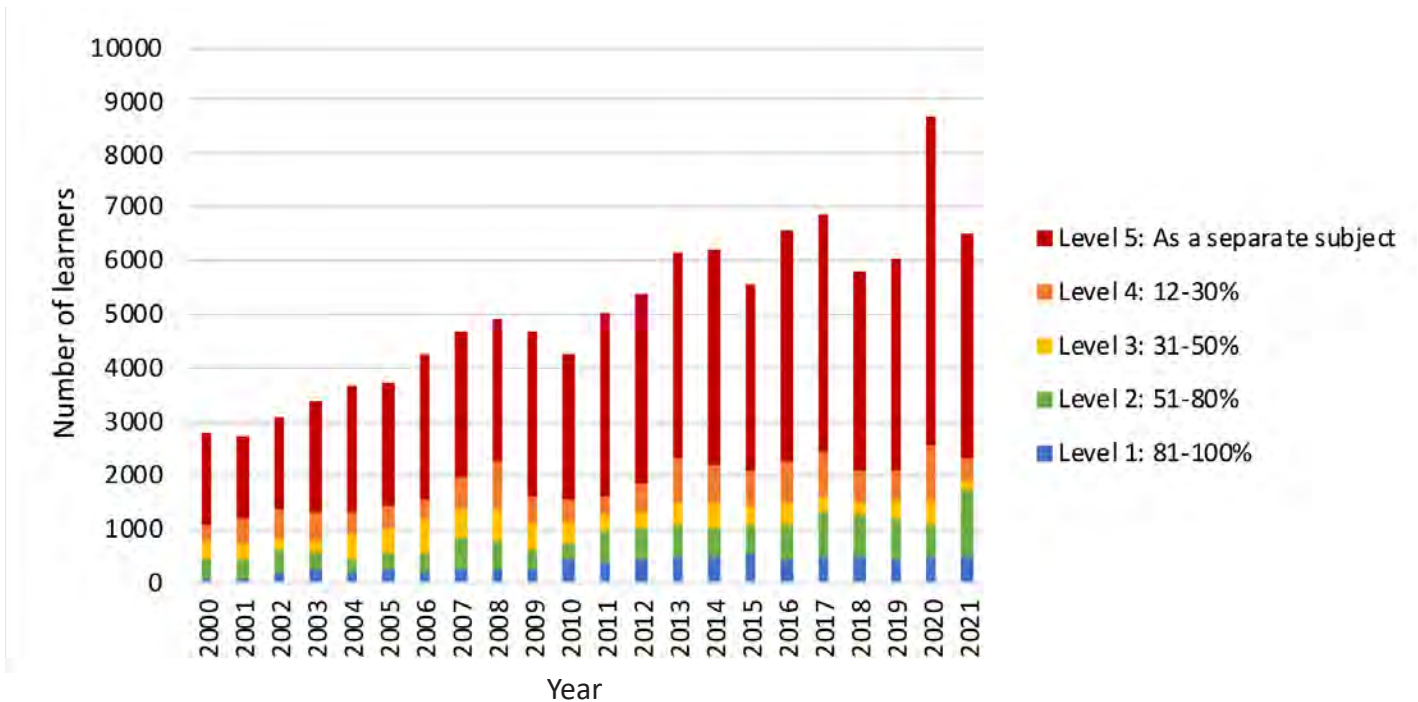
Jaj te'is kel'akim ne fäeag Niue ta a'mou vāe ma rak'āk ke 'e ta resön ne kilas hoi'akit, ka 'e kamatag ne fäu 2000 ma 'e laloag ne fäu his 'e uān ne 2012 se 2017 ma 'on resön his ne pō ma a'sok 'e fäeag ruā.

Fäeag Māori Kuki Āirani

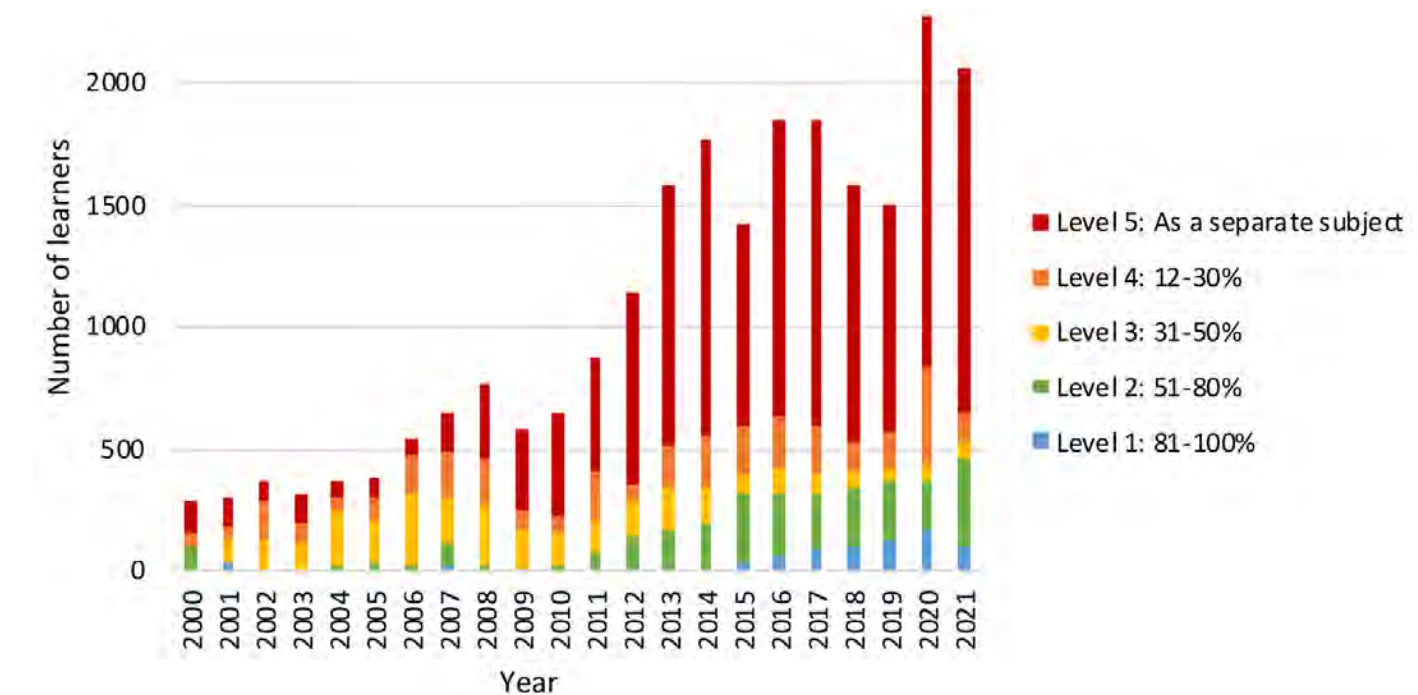
Jaj te'is kel'akim ne fäeag Māori Kuki Āirani pō ma rak'āk 'e ut ma resön ma'oi – 'e ta resön hoi'akit ma 'e resön ne rak'āk 'e fäeag ruā ne fäeag Pasefiāk 'eseat ma tä'mānie. Ma'oi ne resön ne a'sok 'e sal 'i tää ke 'e tohiget 'e lop pāu (pasān 12-30 ne resön 'atakoa pō ma a'sok 'e fäeag Māori Kuki Āirani), ka ne ma 'on resön tape' ma 'e tohiāg lamlama, a'ti' se 'e fäu his ne tohim se fäu 2000.

Fäeag Sa‘moa ta

Jaj te‘is kel‘ākim ne se fäeag Sa‘moa ta, ‘on rak‘āk ne fäeag ta ‘ut ma kikia se muā, ‘e resön ne vāe ma a‘sok tū, ma ‘e resön ne a‘sok ‘e fäeag ruā, ma ‘e resön ne a‘sok ‘e fäeag Pasefiāk ‘eseat ma tä‘mänie. ‘On ma‘oi ne lelea‘ rako ‘e Tohiget ‘e ‘on 1 ma 2 (ne a‘es‘ao‘āk fäeag Sa‘moa ta la rak‘āk tē la sir‘āk ‘e pasān 50 ne av rako) tä lamlam se‘ ma ‘e fāu 2021; lelea rak 1700 teak resön ne rak ‘e ut rakoag ne hat se Tohiget ‘e ‘on 1 ma 2 ‘e rak‘āk tē ne a‘sok ‘e fäeag ruā ne ‘e fäeag Pasefiāk ‘eseat ma tä‘mänie.

Fäeag Toag ta

Jaj te‘is kel‘ākim ne ‘on ma‘oi ne resön ma ut rakoag ne rak‘āk fäeag Toag ta ‘e ta resön ne kilas hoi‘ākit ‘ut kikia se rere, ka ne ‘on ma‘oi ne lelea‘ rako ‘e resön ma kilas ‘i tuk sio se lopo ‘e fāu 2020 se 2021.

Rogrog ne mou se fäeag 'e kotä ma'op'äkim 'e faju 2021.

Fäega	Ti' ne lelea' rako ma tohiag ne 'oris 'inea ne fäeag ta
Fäeag Pukapuka	Lelea' rak 7 'e Tohiget 'e 'on 5 (Rak ne Fäeag ta) 'e faju 2021
Fäeag Tuvalu	Kat 'es resön ne ut rakoag rak'äk 'e faju 2021
Fäeag Rotuam ta	Kat 'es resön ne ut rakoag rak'äk 'e faju 2021
Fäeag Fit ta	Lelea' rak 20 'e Tohiget 'e 'on 5 (Rak ne Fäeag ta) 'e faju 2021
Fäeag Kiribati	Lelea' rak 15 'e Tohiget 'e 'on 2 (Rak'äk tē 'e fäeag Ruā) 'e faju 2021

Väeag Hāiasoagat ‘e ‘on 3 (Annex 3): ‘Amnāk ne mou se A‘māūr‘āk ne Fäega

‘On la ös ne ‘amnāk fakgarue ‘e rēko fäega tāla hāiasoag se ‘on la ös ne foh fakgarue ka garue ne a‘soko kop la tæ se ‘on la a‘es‘ao‘āk ne fäega. Garue ‘i la tæ se ‘on fūāga (‘on a‘es‘ao‘āki ma fäefäega ma fā‘fā‘i) ne ‘on garue‘āk (‘on a‘es‘ao‘āk ma fūfū ‘e pure‘aga) ne fäega. Foh fakgarue ne ös se fäega hat tape‘ ma osiāg ne ‘amnāk fakgarue ‘e tēkæ tūtū ne hat se hanue ta – macro (ut ofrāu fak se matanitū ta) ma micro (ut mea‘me‘a fak se laloag kəunohoga).

Ma ‘on väeag hāisuliāg liām ne a‘es‘ao‘āk ‘e ‘on la osiāg ne foh ma ‘amnāk fakgarue ne iof‘āk se fäeag Pasefika ‘e Aotearoa Niu Sirāgi- fūāga, ‘inea ma sok‘ākiga, a‘es‘ao‘āki, a‘pumua‘ākiga, ma fäefäega ma fā‘fā‘i. Famör poto ma iris ne ös ‘amnāk fakgarue se fäega rak‘ākim ne väeag ‘i pumuā pāu se māūr ma la‘la‘ lelei ne ta fäegat.

Fūāga ‘āligen ‘on fūfū ne ta fäegat ‘e laloag ne pure‘aga. ‘E Aotearoa, ‘on fūāg ma fūfū fak pure‘ag ne fäeag Pasefika la tæ se ræ tē ‘on famori ma a‘es‘ao‘āk ne fäeag ‘og. Garue ne la a‘ti‘ua ‘on fūāg ma fūfū ne fäeag Pasefika la iof‘āk se ‘on la ös ma fū‘āk ne ut lelei ne fäega la pō la fup a‘lelei.

‘Inea ma Sok‘ākiga ‘āliāg‘ākia ‘on ‘inea ma majāu ‘on famori la fäeag, a‘fāi, hat tē ma fā‘ tē ‘e fäeag ta. Garue ne la ‘ut‘ākia se muā famori oris la pō la rakoa fäeag Pasefika ma rak tē ‘e fäeag Pasefika kop la a‘sok la putua fäeag Pasefika ‘e Aotearoa.

A‘es‘ao‘āki ‘āligen ‘on a‘a‘es‘ao‘āk ne fäeag ta la hāifäegag. ‘On la pō la a‘es‘ao‘āk a‘fuāmamaū ne fäeag Pasefika ‘e ut tūtū ma‘oi kop la a‘sok la pō la a‘māūr‘ākia ma putua fäega.

A‘pumua‘ākiga ‘āliāg‘ākia famori ‘oris ‘inea ma poto ‘e rēko ‘on pumuā ne fäega ma ‘on mah ne tē ne pō la agtāum ‘e rēko rē puer ne a‘sok la putua fäega. Garue ne pō la a‘soko tæ: rak‘āk ne la famori la ‘inea ‘on la‘la‘ ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa, a‘fūmou‘ākia ne fäeag Pasefika kop la a‘māūr‘āk ma sok‘āk se muā, ma tape‘ ma la ‘inean garue ne matanitū ta, pure‘aga, ma famori kop la a‘sok la hāiasoagan fäeag Pasefika la fup lelei ka muākmua‘ ‘e Aotearoa.

Fäefäega ma Fā‘fā‘i ‘āliāg‘ākia ‘on la fā‘ ma ‘ea‘ea ne tō‘āk ne fäeag pupu, ‘on fūfū ne fäeag ta, ma ‘on a‘a‘es‘ao‘āk ne tēkæ tūtū ne fäeag ta. ‘On la ‘ut‘āk ne väeag te‘is se muā tāla iof‘āk se resön ma tē ‘es‘ao ne fā‘ ma af‘āk (written), ne kel‘āk ‘e mālu mālu ruerue (visual), ne pō la a‘fāi e sal fo‘ou ne pō la sasapoa lio ‘on famori (audio). Garue ne pō la ‘ut‘ākia tēkæ te‘is se muā tæ: hāiasoag ne pān ne puk sui‘āk fäefäega (grammars), puk hōl‘āk fäeag pupu (dictionaries), ma resön ne mou se rak‘āk ne fäega (literacy manuals), ma puk muā‘ākia tē (guides) ne mou se ‘on la fā‘ (writing) ma ‘ea‘ea (pronunciation) ne fäeag Pasefika ‘e Aotearoa.

Väeag Hąiasoagat ‘e ‘on 4 (Annex 4): Väeväe ne Fäeag Pasefika

‘Amnāk Fakgarue (Strategy) te‘is iof‘āk se fäeag Pasefiāk siāv, ne Ministerī se Famör Pasefika a‘ sok la hąiasoag fakgarue sin: fäeag Tokelau ta, fäeag Niue ta, fäeag Kuki ‘Āirani, fäeag Sa‘moa ta, fäeag Toag ta, fäeag Tuvalu, fäeag Fit ta, fäeag Rotuām ta, ma fäeag Kiribati.

Fäeag ‘i tū ‘e fäeag ne tore ka ‘oris pā ‘es tūtū, ma tape‘ ma se ‘oris ne‘ne‘i ma ökök ne iris agtau ma. ‘Amnāk Fakgarue (Strategy) ta osim ta rāe tē ofraut ma garue pumuā ne la a‘ soko, ka väeväe ne fäega la hąiasoag la osim sal fakgarue ne iof‘āk pāu se fäegat ma fäegat ‘e ‘Amnāk Fakgarue ne Pure‘aga ‘e rēko Fäeag Pasefika.

Tēkāe ne af‘āk sio se lopo tā a‘es‘ao‘āk la sākirona fäeag Pasefiāk siva:

- Fūāg fakfoho ma garue nonoj fakfoho: Hanuā ne hat la pure‘ag fak matanitū (Realm) ne ma ‘oris hąikąinagag ‘elet ma Aotearoa Niu Sirāgi.
- ‘On māūr ma la‘la‘ ne fäega: ‘on ma‘oi ne lelea‘ ne ‘inea la fäeag ma fup riri‘ ne pō la fäeag, fäeag ta ‘on tukut se lopo ‘on fa‘ a‘es‘ao‘āki, fäeag ta ‘on mafmaf la mao, maf ne fiket ne pō ‘e foh te‘is Graded Intergenerational Disruption Scale (GIDS).⁹
- Ma‘oi ne Famori: ‘on ma‘oi ne famör ne hat se kųafamör ta ne noh ‘e Aotearoa Niu Sirāgi, ma ‘on ma‘oi ne famör ne hat se kųu famör ta ne a‘ sū ‘e Niu Sirāgi, ma ‘on ma‘oi ne famör ne ma ‘oris hanhap helavat (‘amnāk fakmūr ruā ‘i pō se‘ ma la täre se ‘on la a‘es‘ao‘āk ne ta fäeag tū)

‘E tēkāe tūtū ‘i, ‘āmis nā pāin ne mah la hāitauāg ma rogrog ne sākior tē ta. Fak se, se fäeag ne mea‘mea‘ se‘ ma ‘on ma‘oi ne lelea‘ fāu 15 se lopo ne pō la fäeag ‘e fäeag ta, iris pō pāin lamlam, ka se fäeag ne ma‘oi se‘ ‘oris lelea‘ fāu 15 se lopo ne pō la fäeag ‘e fäeag ta, iris pō pāin lamlam. ‘On maksul ne pān ne af‘āk sio ‘e lopo kel‘ākim pāin lamlama.

Fäeag ne hāi‘eleag ‘e ‘oris pāini tae tūnā‘ sio la rēam käu fäeag folu. ‘E tēkāe ma‘oi, garue te‘is

vavhiān, ka ne fäeag Fit ta pō se‘ ma la hat se käu fäeagat ‘e ‘on rue ma fäeag Sa‘moa ta ma fäeag Toag ta ne ‘e käu fäeagat ‘e ‘on folu. Ka ‘e rēko ‘on mea‘mea‘ ne famör Fiti ‘e Niu Sirāgi (hat tape‘ ma ‘on mea‘mea‘ ne famör ne noh ‘e Niu Sirāgi nōnō ka la a‘tataū‘āk se käu famör ne tore) ma maf ne fiāk mea‘mea‘ ne mou se ‘on ma‘oi ne lelea‘ ne pō la fäeag ‘e fäeag ta, iā lelei pumuā se‘ la hat ag‘esean ma fäeag Tuvalu, fäeag Kiribati ma Fäeag Rotuām ta.

	Fäeag Tokelau ta	Fäeag Niue ta	Fäeag Māori Kuki ‘Āirani	Fäeag Sa‘moa ta	Fäeag Toag ta	Fäeag Tuvalu	Fäeag Rotuām ta	Fäeag Fit ta	Fäeag Kiribati
Fūfū fak Matanitū	Pure‘ag fak Matanitū (Realm)	Pure‘ag fak Matanitū (Realm)	Pure‘ag fak Matanitū (Realm)	Hāikāinagagat ne hat la ‘ea Treaty of Friendship	Hāikāinagag ‘elet ne kat af‘āk fak foh ra	Hāikāinagag ne roa	Hāikāinagag fo‘ou	Hāikāinagag ne roa	Hāikāinagag fo‘ou
% ne famör ne ‘inea fäeag ta ‘e Niu Sirāgi	23%	12%	9%	50%	40%	48%	34%	24%	50%
% ne famör ne fāu 15 se lopo ka ne ‘inea fäeag ta	13%	7%	7%	20%	21%	25%	NA	9%	24%
‘On tuk ne fäega se lopo	-14%	-11%	-7%	-9%	-16%	-14%	+5%	-3%	-6%
Fūfū ofrāu ‘e UNESCO	Severely endangered	Definitely endangered	Vulnerable	NA	NA	Definitely endangered	Vulnerable	NA	NA
Mah ne pō ‘e GIDS	8	8	8	6	6	6/7	6/7	6/7	6
Ma‘oi ne famori ‘e kāufamör ta	8,676	30,867	80,532	182,721	82,389	4,653	981	19,722	3,225
% ne famori ‘e Niu Sirāgi	85%	95%	82%	48%	45%	31%	NA	2%	3%
% ne ma ‘oris hanhap helavat	65%	71%	57%	41%	36%	28%	65%	45%	25%
% ne a‘sū ‘e Niu Sirāgi	79%	83%	83%	67%	64%	54%	49%	41%	41%
Maha	42	44	40	23	27	18	18	21	13

Rogrog ne a'es'ao'äk se şakior tē se 'amnäk ne garue ta

- 1 Research to understand the features of quality Pacific bilingual education: Review of best practices. Stephen May, Ministry of Education (2020); Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012); May, S (2009). 'Pasifika Languages Strategy: Key Issues'. School of Education, University of Waikato; Defining positive mental wellbeing for New Zealand-born Cook Islands youth. Eliza Puna & Jemaima Tiatia-Seath (2017) ; 1; Tamasese K, Peteru C, Waldegrave C, Bush A. Ole Taeao Afua, the New Morning: A Qualitative Investigation Into Sa'moan Perspectives on Mental Health and Culturally Appropriate Services. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. 2005;39(4):300-309. doi:10.1080/j.1440-1614.2005.01572.x ; Māori and Pacific Peoples Co-creating research on loneliness and social isolation challenging Western perspectives in New Zealand – First presentation of findings. The Family Centre (2018); Fetui, V., & Malaki-Williams, A. M. (1996). Introduction of the Sa'moan language programme in New Zealand. In F. Mugler, J. Lynch (Eds.) Pacific languages in education (pp. 228-243). Suva, Fiti and Vila, Vanuatu: Institute of Pacific Studies, University of the South Pacific : Dept. of Literature and Language, University of the South Pacific ; Pacific Language Unit, University of the South Pacific; Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012)
- 2 <http://researcharchive.vuw.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10063/1452/thesis.pdf?sequence=1> & [thesis.pdf\(waikato.ac.nz\)](http://thesis.pdf(waikato.ac.nz))
- 3 Statement-of-Partnership-NZ-Tuvalu_2019-2023.pdf (mfat.govt.nz)
- 4 Kiribati | New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade (mfat.govt.nz)
- 5 Tuvaluan: A Polynesian Language of the Central Pacific. Niko Besnier (1999).
- 6 National EFA 2015 review in Tuvalu- UNESCO Digital Library
- 7 Te Oranga o te Reo Māori 2006 – The health of the Māori language in 2006. Te Puni Kōkiri (2008).
- 8 Language planning and policy: Factors that impact on successful language planning and policy. Tony Trinick, Stephen May & Ruth Lemon (2020)
- 9 Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Joshua Fishman (1991)

2022 - 2032

‘OS FÄEGA, ‘OS TĒFAKHANISI, ‘OS FŪAG RĪ

Ministerī se Famör Pasefika

Te Manatū mō ngā Iwi o te Moana-nui-ā-Kiwa